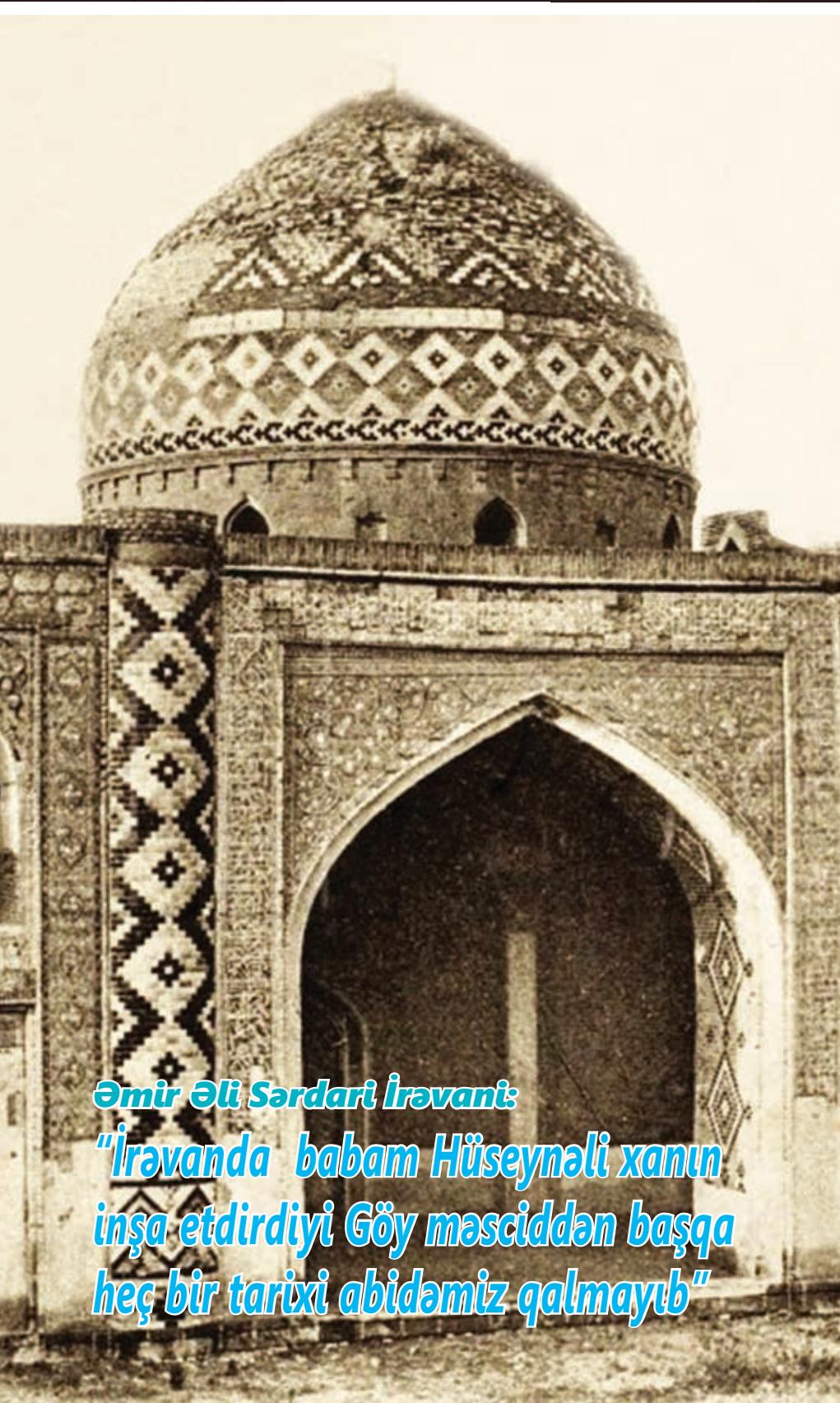

Nº 32 (2019)

BIRLIK

Əmir Əli Sərdarı İrəvani:
**"İrəvanda babam Hüseynəli xanın
inşa etdirdiyi Gøy məsciddən başqa
heç bir tarixi abidəmiz qalmayıb"**

**Azərbaycanı "Türkmənçay"
müqaviləsinə
sürükləyən səbəblər...**

**Azərbaycan Xalq
Cümhuriyyətinin
Parlament sənədləri**

**Şeyx Səfi ocağından
zühur edən "Taclı türk"**

Qardaş Türkdilli dövlətlərə əlaqələrin möhkəmlənməsi

AZƏRBAYCAN üçün xüsusi önem daşıyır

Prezidenti İlham Əliyev: "Türkdilli Dövlətlərin Xüsusi Xidmət Orqanlarının Konfransı ölkələrimizin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsindəki fəaliyyətimizi əlaqələndirməyə və XXI əsrin çağırışlarına birlikdə cavab tapmağa imkan verən səmərəli vasitalardan biridir"

Sentyabr ayında Bakıda Türkдilli Dövlətlərin Xüsusi Xidmət Orqanları Konfransının 22-ci iclası keçirilib. Keçirilən tədbirlərin sonunda qərara alınıb ki, Türkдilli Dövlətlərin Xüsusi Xidmət Orqanları Konfransının Türkiyənin Ankara şəhərində Daimi Katibliyi yaradılsın. Eyni zamanda Konfransın növbəti iclasının gələn il Qazaxıstanın Almatı şəhərində keçirilməsi də qərara alınıb.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Bakıda səfərdə olan Türkдilli dövlətlərin xüsusi xidmət orqanlarının rəhbərlərini qəbul edib. Dövlət başçısı Türkдilli Dövlətlərin Xüsusi Xidmət Orqanları Konfransının növbəti iclasının Bakıda keçirilməsindən məmənunluğunu ifadə edib. İclasın ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlığınzıla bağlı məsələlərin müzakirəsi üçün yaxşı imkan yaratdığını deyən Prezident İlham Əliyev ölkələrimiz arasında etimada əsaslanan çox sıx qardaşlıq münasibətlərinin mövcud olduğunu deyib. İlham Əliyev ölkələrimizin xüsusi xidmət orqanları arasında əməkdaşlığın mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd edərək, bu temasların təhlükəsizliyin və regional sabitliyin təmin olunmasındakı rolunu vurğulayıb. Azərbaycanın regional əməkdaşlıq proseslərində fəal iştirak etdiyini deyən Prezident İlham Əliyev əlaqələrimizin möhkəmləndirilməsi üçün səylərin bundan sonra da davam etdiriləcəyini bildirib. Dövlətimizin başçısı iclasda müzakirə edilən məsələlərin ölkələrimizin təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi işnə xidmət edəcəyinə əminliyini ifadə edib.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev həmçinin Türkдilli Dövlətlərin Xüsusi Xidmət Orqanları Konfransına

məkub göndərib. Məktubda deyilir: "Azərbaycan Respublikası beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsinə böyük əhəmiyyət verir. Müasir dünyada sülhə və sabitliyə yeni, daha təhlükəli təhdidlər yaranmaqdadır. Bu təhdidlərin vaxtında aşkarlanaraq qarışının alınması bütün dövlətlərin milli maraqları və davamlı inkişafı baxımından son dərəcə vacibdir. Regional, hətta qlobal xarakterli təhlükələrin dəf edilməsi üçün dünya dövlətlərinin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi zəruridir.

Qardaş Türkдilli dövlətlərlə əlaqələrin möhkəmlənməsi Azərbaycan üçün xüsusi önəm daşıyır. Müxtəlif formatlarda həyata keçirilən əməkdaşlığımız qarşıda duran bir çox məsələlərin həlli, o cümlədən regional təhlükəsizliyin təmin edilməsi, ekstremizm, terrorçuluq və separatçılıq, qeyri-qanuni miqrasiya, narkotik madələrin qanunsuz dövriyyəsi, transmilli mütəşəkkil cinayətkar qrupların fəaliyyətinin qarışının alınması istiqamətində səylərimizin birləşməsinə yönəlmüşdir.

Dövlətimizin üzləşdiyi risk və təhdidlərlə mübarizədə xüsusi xidmət orqanları müstəsna rol oynayır. Bu mənada, Türkдilli Dövlətlərin Xüsusi Xidmət Orqanlarının Konfransı ölkələrimizin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsindəki fəaliyyətimizi əlaqələndirməyə və XXI əsrin çağırışlarına birlikdə cavab tapmağa imkan verən səmərəli vasitələrdən biridir. Əminəm ki, bu iclas tərəfdəş qurumlar arasında təcrübə mübadiləsi və analitik-informasiya dəstəyi üçün əlverişli şərait yaradacaq və bununla da beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsinə töhfə verəcəkdir".

Azərbaycanı “Türkmənçay” müqaviləsinə sürükləyən səbəblər...

***Akademik Ramiz Mehdiyevin
“Qriqorian kilsəsi Səfəvilər
dövlətinə qarşı casusluq aləti
kimi” kitabı ilə bağlı qeydlər***

Bu günlərdə hörmətli akademiki-
miz Ramiz Mehdiyevin 2019-cu ildə
Azərbaycan Dövlət Tərcümə Mərkəzi
tərəfindən Azərbaycan dilində nəşr
edilən “Qriqorian kilsəsi Səfəvilər
dövlətinə qarşı casusluq aləti kimi” kitabı
ilə tanış oldum. İlk öncə onu qeyd
edim ki, bu kitab Azərbaycanın siyasi
tarixşünaslıq elmində Qriqorian kilsə-
sinin və o cümlədən də bir çox hallar-
da erməni ruhanilərinin havadarı kimi

çıxış edən Vatikanın tarixi Azərbaycan
və Türk dövlətlərinə qarşı təxribati
fəaliyyətlərinin araşdırılması baxımdan
çox mükəmməl tədqiqat əsəridir.
Kitabla tanış olduqca başa düşürsən
ki, bir-çox məglubiyətlərimizin əsa-
sında bu xəyanətlərin təsir yükü heç
də az olmamışdır. Bu baxımdan hör-
mətli akademik Ramiz Mehdiyevin
sözü gedən tədqiqat əsərinin işığında
“Azərbaycan “Türkmənçay” adlı mən-

fur andlaşmaya birdən-birə gəlib çıx-
madı” təhlil yazımı qələmə aldım.

XIV əsrin 20-ci illərində oğuz türkü
Osmanın adı ilə Kiçik Asiyada Os-
manlı adlandırılmış feodal knyazlıq
yarandı. Bu dövlətdə müxtəlif türk
tayfalarından və yerli əhalinin bir his-
səsindən formalaşmış xalqı, türk-os-
manlılar adlandırmağa başladılar. XIV
əsrin sonlarında şimal-şərqdə Canik
(Samsun), şərqdə Sivas, cənub-şərqdə
Karamanadək bütün Anadolu bəylilik-
ləri Osmanlı dövlətinin tərkibinə daxil
oldu. XV əsrin əvvəllərində Anadolu-
ya özünün çoxsaylı qoşunu ilə soxul-
muş Teymur (1402-ci il Ankara döyü-
şü) I Sultan Bəyazidi (1389-1402-ci il-
lərdə hakimiyyətdə olub) məglubiyə-
yətə uğratdı və sultan əsir düşdü.
Anadolunun böyük bir hissəsi əvvəlki
bəyliliklərə bölündü.

Yalnız Sultan II Murad 1444 və
1448-ci illərdə xaç yürüşü ordularını
əzdidi, onun oğlu II Mehmet isə (1451-
81-ci illərdə hakimiyyətdə olub) de-
mək olar, iki aylıq mühasirədən sonra
Konstantinopolu aldı (29 may 1453-cü
il). Bizans imperiyasının mövcudluğuna
son qoyuldu, Konstantinopol (İst-
tanbul) isə Osmanlı imperiyasının
paytaxtına çevrildi.

Artıq bu dövrdən başlayaraq re-
gionun daimi faktoru türklər idi.

Bu zaman regionda ikinci böyük
bir türk dövləti Qaraqoyunlu mövcud
idi. 1441-ci ildə, xaç yürüşlərinə dəs-
tək vermiş erməni kilsəsi öz varlığını
II Muraddan qorumaq üçün Qaraqoyunlu
dövlətinin hakiminin-Cahan şah-
ının qanadının altına siğınır. Ermənilər
bütün imkanlardan istifadə edərək
kilsə mərkəzlərini Qafqaza köçürmək
üçün (1436-1467) Cahan şahdan belə
bir icazə almağa müyəssər olurlar. Bu

ARAŞDIRMA

barədə akademik Ramiz Mehdiyevin sözü gedən kitabında ətraflı məlumat verilir: "Orta əsrlərin erməni salnaməçisi Arakel Davrijetsi(1590-1670) erməni ruhanilərinin rəhbəri, patriarch Zakariyanın Cahan şahla görüşündən xəbər verir. Salnaməçi bildirir ki, Qaraqoyunlu hökmdarı Qriqorian kilsəsi üçün müasir İrəvanın yaxınlığında Eçmiədzində torpaq sahəsi ayırır: "Hökmdar-Cahan şah və şahbanu Bəyim xatın onu (patriarxi) böyük hörmətlə qarşılıb şərafınə ziyafət təşkil etdilər, xələt bağışladılar, müdrik Qriqorun müqəddəs çürüməyən əlini və patriarch titulunu təqdim etdilər. O, Tanrıının köməkliyi, müqəddəs Lusaroviçin izni və padşahın əmri ilə müqəddəs Eç-

lərin geniş rəng və çalarları mövcud idi.Qeyri müsəlmanlarda – Yəhudiliy-dən ortodoks xristianlığına qədər və həmçinin müqəddəslərə pərəstiş geniş yayılmışdı; burlarla yanaşı, islamla çulğalaşaraq və ya onu əvəzləyərək, cadugərlik, bütərəstlik, günəşpərəstlik, animizm, fetisizm, əcdadlara sita-

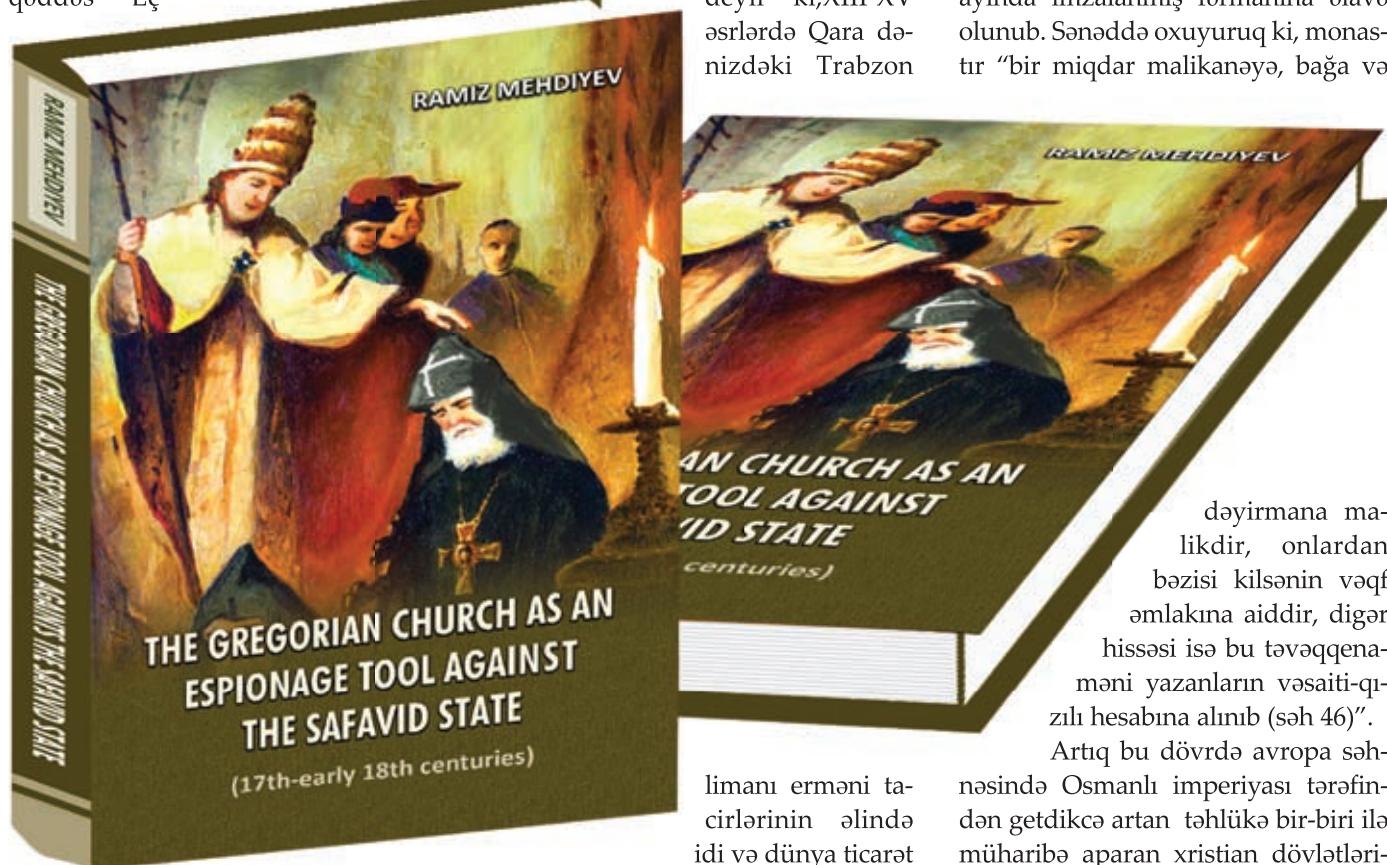
yiş kimi müsəlmançılığa qədərki dini etiqad və pərəstişlər də mövcudiyətin sürdürdü.

Qaraqoyunlu dövlətinin ölkə içərisindəki yaşanan dini mühiti və ərsəyə gələn mənəvi irsi bu cür idi. Buda zəif islami sütünları olan bir dövlətdə digər dini cəryanların sərbəst inkişafına şərait yaradırdı.Ancaq burda bir mə-

qamı da unutmaq lazımdır ki,XIII-XV əsrlərdə Qara dənizdəki Trabzon

yasını genişləndirirdilər. Daimi vergi güzəştləri və dövlət yardımçı, Səfəvilər dövlətində və xaricdə yaşayan ermənilərin illik ianələri, xristian missioner təşkilatlarının maddi köməyi Eçmiədzini dövrün iri torpaq sahibinə çevirmişdi, daşınmaz əmlakdan gələn gəlir də ilbəl artırdı.

...Eçmiədzin monastırı-Ermənistən patriarchı katolikosun iqamətgahı təkcə vəqflər, yəni müxtəlif vaxtlarda kilsəyə vəsiyyət və hədiyyə edilmiş daşınmaz əmlakla məhdudlaşmadı. Yeri gəlmışkən, bu əmlakı müsadirə etmək, girov qoymaq və ya şəxsi mala çevirmək mümkün deyildi. Eçmiədzin rahiblərinin Süleyman şaha yazdıqları təvəqqənamə (1680) ramazan ayında imzalanmış fərmanına əlavə olunub. Sənəddə oxuyuruq ki, monastır "bir miqdard malikanəyə, bağa və

mədzinə, müqəddəs Qriqor tərəfindən ucaldılmış müqəddəs kilsəyə gəlib Tanrıının və həvarilərin təsviri olan taxt-taca çıxdı, kainatın bütün guşələrində yaşayan xristian xalqının (ermənilər nəzərdə tutulur-R.M.) patriarchı oldu.

Maraqlı budur ki, patriarch Zakariya nəyin müqabilində bu icazəni Cahan şahdan ala bilir və nədən müsəlman Qaraqoyunlu dövləti erməni kilsəsinin himayəçisi rolunda çıxış edir.O dövrədə Qaraqoyunlu dövlətində din-

dövriyyəsində onların xüsusi payı vardı. Bax, Osmanlı sultanlarından özlərini qoruyan bu zəngin ermənilərin görünür ki, Cahan şahı "razi salmaqlarında" fəaliyyətləri də nəzərdən qəçmamalıdır.

Erməni kilsəsinə verilən səlahiyyətlər o qədər çox idi ki, bu barədə akademik Ramiz Mehdiyev xüsusi qeyd edərək yazır: "Taxt-tacı Azərbaycan ərazisinə-Eçmiədzinə köçürüdükləri (1441) andan, erməni din xadimləri maddi vəziyyətlərini sürətlə yaxşılaşdırır, kilsənin yerləşdiyi ərazinin miq-

dəyirmana malikdir, onlardan bəzisi kilsənin vəqf əmlakına aiddir, digər hissəsi isə bu təvəqqənaməni yazarların vəsaiti-qızılı hesabına alınır (səh 46)".

Artıq bu dövrədə avropa səhnəsində Osmanlı imperiyası tərəfindən getdikcə artan təhlükə bir-biri ilə müharibə aparan xristian dövlətlərinin yaxınlaşmasına gətirib çıxardı. 1667-ci ildə, üçillik danışqlardan sonra Andrusovda Avropa dövlətləri arasında barışq imzalandı.

Artıq Andrusov sülhündən sonra Osmanlı imperiyasına qarşı koalisyonun yaradılması üçün Moskvadan Andrey Vinius elçi kimi Reç Pospolityaya (Polşa) və ingilis kralı II Karlın yanına göndərildi.

Reç Pospolityanın (Polşa) 1672-ci ildə Osmanlı imperiyası ilə müharibədə tam məglubiyəti Moskvani qızığın diplomatik addımlar atmağa sövq

ARAŞDIRMA

etdi. Moskva general Menezini Brandenburq kralının yanına, Vyanaya, Venesiyyaya, Papanın hüzuruna, Andrey Vinius isə Fransa və İspaniyaya, Yemelyan Ukrainsевi isə İsveç və Hollandiyaya göndərdi. Rus elçilərinin əsas məqsədi bu hökümdarları Polşa-Ya kömək etməyə sövq etmək idi. 1680-ci ildə Moskvanın inadla çalışdığı hadisə baş verdi, bütün Avropa ölkələri Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizə aparmaq üçün birləşdilər. Fransa, Venesiya, Brandenburq, Reç Pospolotiya və Moskva ümumi ittifaq bağladılar. Rusiyanın payına Krimla müharibə düşdü.

Moskva ilə Reç Pospolotiyanın Andrusov barışı əsasında "əbədi sülh" haqqında müqaviləsini imzalamaşı antitürk koalisiyasının yaradılmasına yol açmışdı. Vyana ətrafında məğlubiyyətdən sonra Osmanlı imperiyası qırıb zolağına daxil oldu və bu məğlubiyyət əsrlərcə Osmanlı hökmərənligi altında yaşamış xristian əhalisi-

sindən və xüsusən də ermənilərin xəyanətindən mərkəzi hakimiyyətə qarşı istifadə edilməyə başlanıldı.

Bu barədə akademik Ramiz Mehdiyevin çox maraqlı qeydi var: "Qərb və Rusiya diplomatiyasının tarixinə nəzər salsaq məlum olur ki, onların erməni ruhaniləri və icmaları ilə qarşılıqlı iş birliyi həmişə mövcud olub. Bu amil XVII-XVIII əsrlərdə regionun müsəlman dövlətlərini zəiflətmək üçün güclü separatizm aləti kimi erməni kartının oynanılmasında ilk təc-rübəyə çevrildi. Həmin məsələdə qərb dövlətləri və çar Rusiyasının israrlı təkidi, onların Qriqorian kilsəsi ilə birgə fəaliyyəti XIX yüzillikdə istənilən nəticəni verdi və XX əsrin əvvəlində Osmanlı imperiyasının dağılmasında əhəmiyyətli rol oynadı. İranı və Azərbaycanı daxilən zəiflədən ermənilər çar Rusiyasının Azərbaycan xanlıqlarını, eləcə də bütün Cənubi Qafqazı işgal etməsinə şərait yaratdılar. XX əsrin əvvəlində ermənilər satqınlığa və

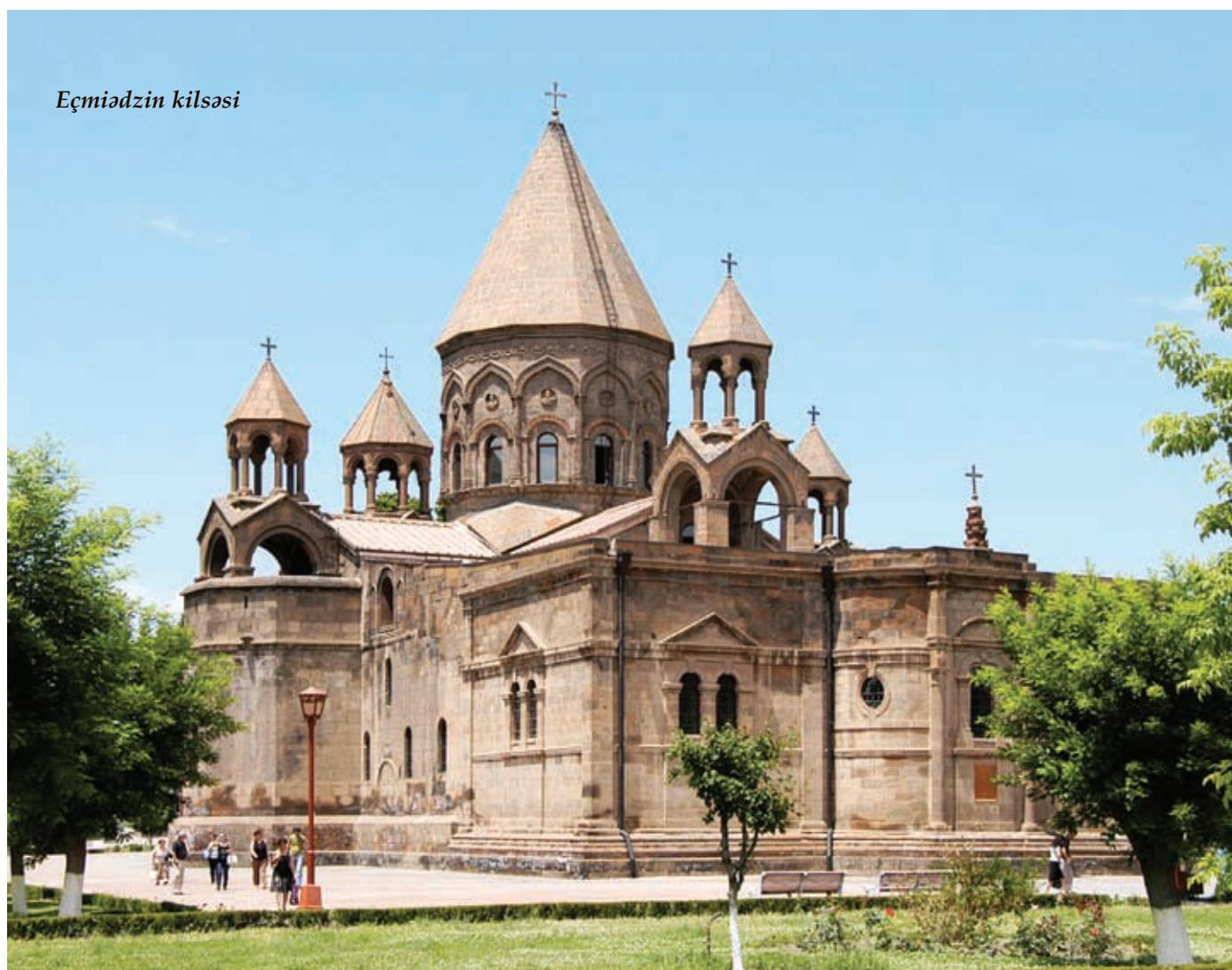
"beşinci kolon" rolunu oynadıqlarına görə qiymətli "mükafat" aldılar: Azərbaycanın tarixi torpaqları hesabına Cənubi Qafqazda müstəqil erməni dövləti yaradıldı (səh. 9)".

Həqiqətən də Rusiyada I Pyotrun hakimiyyətə gəlməsi (1681/89 - 1725) Rusiya-Osmanlı münasibətlərində də ciddi dəyişikliklər səbəb oldu.

Avropa sahnəsində uzun sürən müharibədən sonra 1699-cu ildə Karlovitsa konqresi başlandı və Osmanlı imperiyası ilə Karlovitsa sülhü imzalandı. Bu sülhlə də türklərin Avropadan sixşdırılması prosesinə start verildi.

Amma bu sülhdən Rusiyaya dəyərli heç nə çatmadı... Çünkü Şərqi Macaristan, Transelvaniya, Sloveniya avstriyalılara, Şərqi Ukrayna Reç Pospolitiyaya, Aralıq dənizindəki adalar Venesiyyaya keçdi. Bu sülhün iştirakçılardan heç biri və hətta həmin müqavilənin vasitəçiləri də (İngiltərə və Hollandiya) Moskvanın tələblərinə əhəmiyyət vermədilər. Rusiya tərəfi

Eçmiədzin kilsəsi

ARAŞDIRMA

qalıblərdən tələb etdi ki, onlar Sultanı Kerç şəhəri, Dneprin cənub sahili və Azov sahillərini ruslara verməyə məcbur etsinlər. Ancaq qalıblər Rusiyanın tələblərini dəstəkləmədilər...

Aldadılmış ruslar 1700-cü ildə Osmanlı imperiyası ilə iki illik sülh müqaviləsini bağladı. 1700-cü il avqustun 8-də İstanbul müqaviləsinin bağlanması xəbəri I Pyotra yetişdi. Sabahısı gün Rusiya rəsmən İsvəçə müharibə elan etdi, iyirmi bir il (1700-1721) davam edən Şimal müharibəsi başladı. Osmanlı sultanı III Əhməd (1703-1730) müqavilənin ratifikasiya fərmanını, yalnız 1710-cu ildə Tolstoya təqdim etmişdi. İstanbul müqaviləsinin bəndlərinə görə, Rusiya artıq Osmanlı imperiyasının vassali olan Krim xanına xərac ödəməyəcəkdi. Bu razılaşmanın digər bəndlərinə əsasən Rusiya ilk dəfə olaraq İstanbulda öz diplomatik nümayəndəliyini açdı və P.A.Tolstoy diplomatik fəaliyyətə başladı.

Bu baxımdan akademik Ramiz Mehdiyevin geopolitik qarşılurmaların fonunda Osmanlı imperiyasına qarşı xəyanət edən ermənilər barədə çox obyektiv yanaşması var: "Qərb dövlətlərinin əlində təzyiq və terror alətinə çevrilmiş ermənilər, dinc türk əhalisinə qarşı törətdikləri çoxsaylı cinayətlərdən sonra, tabii ki, sultan hakimiyyətinin kəskin reaksiyası ilə qarşılaşdırılar. Erməni cinayətlərinin qarşısı tez bir zamanda alındı və müqəssirlər cəzalandırıldı. Ermənilər isə bununla barışmayıb hay-küy qaldırdılar ki, guya onları kütləvi şəkildə qırırlar. Əlbəttə, bu saxta iddialar heç bir arxiv sənədləri ilə təsdiq olunmur. Buna baxmayaraq, ermənilər qərbəki həvadalarının köməyi ilə dünyani "erməni soyqırımı"na inandırmaya cəhd göstərirlər. Yalançı "erməni soyqırımı" artıq çoxdandır ki, əsl mahiyyəti ni itirək Türkiyəyə qarşı təzyiq aləti kimi istifadə olunur. Odur ki, ermənilərin keçmiş ağaları-ərəblər, osmanlılar, azərbaycanlılar, ruslar və digərlərinə qarşı ittihamlar irəli sürməsinə ciddi yanaşmaq lazıim deyil" (səh 66).

Təsadüfi deyil ki, Rusiyanın Osmanlı imperiyasındaki ilk diplomatik missiyanın rəhbəri olmuş P.A.Tolstoyun, I Pyotra göndərdiyi məktublarda türklər və onların xris-

tianlara münasibətləri barədə diplomat çox maraqlı fikirlər səsləndirir: "Sultan sarayında olarkən öz qabilliyyətini və mədəniyyətini göstərməklə bərabər, çox ciddi müşahidəçi və ehtiyatlı olmalıdır. Əks təqdirdə dövlətin istər hərbi, istərsə də siyaset adamlarının niyyətlərini anlamazsan. Türk-lər vüqarlı, azadlıq sevən, hür və əzəmətli xalqdır!"

Xristianlara o cümlədən də xristian ermənilərə ən tolerant münasibət müsəlman Azərbaycan dövlətlərində də ənənəvi xarakteri almışdır. Bu barədə akademik Ramiz Mehdiyev yazar: "Orta əsrlərin digər erməni müəlliflərin məlumatları da Səfəvi hökmədarlarının ermanılara qarşı dözümlülüük göstərdiyini təsdiq edir. Belə ki, Böyük Şah Abbas (1587-1629), I Şah Səfi (1629-1642) və II Şah Abbas (1642-1666) dövründə Eçmiədzinə başçılıq etmiş erməni katikolikoslari Movses (1629-1632) və Filipposun (1633-1656) fəaliyyətini təsvir edərkən, ermənilərin yaşıdığı ərazilərdə yeni xristian məbədlərinin tikilməsi və köhnələrinin bərpası üzrə genişmiyyətli işlərdən yazır. Müəllif özünün "Tarix kitabı"-əsərində bu mövzuya xüsusi fəsil (XXVI fəsil) həsr etməyi məqbul sayıb. Erməni mənbələrinə inansaq, I Şah Səfinin hakimiyyəti dövründə Yeni Culfanın erməni icması böyük məktəb açıb və onun nəzdində mətbəə fəaliyyət göstərib. Bu mətbəə ermənilərdə kitab çapının başlangıcı hesab olunur". (səh 44).

Lakin bu yaxşılığın əvəzində erməni ruhaniləri ikili oyun oynayırdı. Bu barədə də Ramiz müəllimin kitabından öyrənirik: "1677-1680-ci il Eçmiədzin səfəvilər qarşı düşmən mövqedə dayanan gürcü knyazı XI Georgi (1676-1688) ilə ittifaqə girib, həmçinin qərb missionerlərinin razılığı ilə Azərbaycan və İran ərazisində yaşayan xristianların silahlı qiyamını planlaşdırırdı. Eçmiədzin bu məqsədlə üç il ərzində ermənilər və gürcülər arasındada təbliğat işi apardı" (səh 108).

Bu proseslərdə Vatikanın da mənfi rolunu nəzərdən qaçırmıq lazıim deyil. Vatikan Osmanlı və Səfəvi imperiyalarına qarşı xristian üsyənlərini stimullaşdırmaqla, onlara xristian dövlətlərinin yaratmaqdə dəstək verəcəyi-nə söz verərək, yəhudiləri də onlara

kömək etməyə həvəsləndirib, Fələstində onlara dövlət qurmaq vədi də verirdi. Eyni zamanda da Səfəvi hökümdarlarına məktublar göndərməklə, həmin ərazilərdə xristianların müsəlman dövlətinin qanunlarına tabe olmağa və sülh içində yaşayış təbliğatını aparacaqlarına söz verirdilər. Bu çox kobud ikili tarixi oyundur və mən güman etmirəm ki, onun nəticələrinin məsuliyyətindən Vatikan bu gündə mənəvi cəhətdən yaxa qurtara bilməz. Tədqiqatçı L.A.Semyonova anonim mənbənin materiallarında "Karmelitlərin xronikası"na istinadən, Səfəvilər dövlətinin ərazisində ilk karmelitlərin peydə olması barədə yazır: "Anonim naşir karmelitlərin Şərqdə peydə olmasının səbəbini birtərəfli izah edir - bu, Səfəvilər dövlətinin hökmədarı I Şah Abbasın türklərə qarşı bирgə mübarizə aparmaq üçün Avropa dövlətləri ilə müqavilə bağlamaq cəhd kimi qiymətləndirilir. Şahın Roma rəhbərliyi ilə yazılmalarından fragmentləri və səfirlilik hesabatlarını misal göstərən anonim naşir xəbər verir ki, ordu su üçün silah və yardım alan, Avropa ilə münasibətləri daha da möhkəmləndirməyə çalışan I Şah Abbas, 1599-cu ildə İranda xristianlıq sərbəst sitayış olunmasını bəyan edib Papa VIII Klementə müraciət göndərdi. I Şah Abbas Papaya bildirirdi ki, daimi səfirləri qəbul etməyə hazırlırdı. Papa bu xahişdən məmənnun olub 1604-cü il iyulun 4-də İsfahana yəlinayaq karmelitlər ordeninin bir qrup rahiblərini göndərdi" (səh 75).

Bax elə bu dövrdən Vatikan erməni kilsəsi üçün xüsusi rol ayırdı.

Ramiz müəllim bu barədə yazır: "Ermənilər Vatikan missionerlərinə nə lazıim olduğunu başa düşdülər-onlara bütün ölkəni əhatə edə biləcək casus şəbəkəsinin qurulmasında, casusların şah sarayına yerləşdirilməsində, katalikliyin yayılmasında, bir sözlə, Səfəvilər dövlətinin daxilində əsl "beşinci kolon" formalasdırılmasında kömək lazım idi". Bəs əvəzində ermənilərin qərb missiyalarından gözləntisi nə ola bilərdi? Şübhəsiz, bu gözlənti hər şeydən əvvəl, iqtisadi maraqlarla bağlı idi. Səfəvilər dövlətində yaxşı maddi imkana malik olan erməniləri pul, imtiyaz, sərmayə, təmənnasız maliyyə yardımı, Qərb tərəfdəşləri və sərma-

ARAŞDIRMA

yəçiləri ilə yeni, sərfəli əməkdaşlıqdan başqa nə maraqlandıra bilərdi? Onlar həmin dövrdə dünya bazarlarında öz mövqelərini gücləndirmək üçün Avropana etibarlı himayədarlar axtarırdılar" (səh 83).

Ramiz müəllim, ruhanilərin bu əməkdaşlıqda öz maraqlarının olduğunu da xüsusi qeyd edərək davam edir: "Mahiyyət etibarilə hiyləgər və satqın olan erməni ruhaniləri hər şeyi götür-qoy etdiğdən sonra bu əməkdaşlıq "xeyir-dua" verdilər. Bununla da Qərbin casus şəbəkəsinə əməkdaşların cəlb edilməsi işində başlıca obyekta əvvərlər. Başqa sözlərlə desək, özünü satmağa hazır olanları, yəni erməniləri, casus şəbəkəsinə qoşdular" (səh 84).

Digər bir yerdə akademik Ramiz Mehdiyev qeyd edir: "Emissarlar tərəfindən casusluğa cəlb olunan və saraya çıxışı olan ermənilər, misionerləri şahın planları və niyyətlərindən xəbərdar edirdilər. Bu planlar həyata keçməyə macal tapmadan misionerlərin səyi ilə dəfələrlə pozulmuşdu. Onlar bu işdə müxtəlif üsullara əl atırdılar: mötəbər məmurları satın alır, şəntaj edir, siyasi təzyiq göstərir, Vatikan və Avropa monarxlarının xahiş məktublarından yaranırdılar" (səh 93).

Bu dövrdə Beynəlxalq aləmdə vəziyyət bir qədər Osmanlı'nın xeyrinə dəyişmişdi. Belə ki, Rusyanın İsvəç üzərində Poltava (1709, iyun) savaşı zamanı qələbəsi I Pyotrun üzünü yenidən türk coğrafiyasına çevirdi.

Ona görə də həm Osmanlıda, həm də Səfəvilərdə rus dövlətlərinin marağlarına xidmət edən ölkə içi casus şəbəkələrinə böyük ehtiyac duyulurdu.

Bu barədə Ramiz müəllim yazır: "Səfəvi torpaqlarında fəaliyyət göstərən və əvvəlki ağalarına - Azərbaycan şahlarına xain çıxan "beşinci kolon" un nümayəndələri- erməni və gürcü knyzaları rusları qarşılıamağa ciddi hazırlıq görürdülər. Onların arasında alban katolikosu Yesai Həsən Cəlalyan (1701-1728) xüsusi fərdlənidir. O, russala meylini aşkar biruzə verir, erməni ruhaniləri və Qarabağın xristian məlikləri ilə əlbir fəaliyyət göstərirdi. Həsən Cəlalyan Qarabağ ərazisində xristian dövləti yaratmağı arzulayırdı,

ümidlərini də rusların gelişinə və Səfəvilər dövlətinin dağılmışına bağlayırdı. Böyük Pyotrun Xəzər yürüşündə baş rollardan biri ona ayrılmışdı.

1723-cü il sentyabrın 22-də Azərbaycan və İranın içərilərinə irəliləmək məqsədilə rus qoşunları ilə birləşməyə can atan erməni və gürcü hərbi dəstələri şaha qarşı qiyam qaldırdılar.

Lakin hadisələr gözlənilmədən başqa xarakter aldı. Pyotr və onun bələdçişələrinin planlarına daxil olmayan proseslər başlandı. Belə ki, 1723-cü ildə Rusyanın müdaxiləsinə cavab olaraq türk qoşunları Cənubi Qafqazın iri şəhərlərini zəbt etdilər. Mürəkkəb vəziyyəti nəzərə alan və Türkiyə ilə uzunmüddətli münaqişəyə girmək istəməyən rus imperatoru yürüşü dayandırmaq əmri verdi. Bununla da erməni-gürcü qiyamı əhəmiyyətini itirdi" (səh.138).

Alban kilsəsinin xəyanətkar mövqeyini araşdırıldıqda aydın olur ki, onların ruhani rəhbərlərinin Eçməidzin tərəfindən ələ alınması və özlərinin isə zaman keçdiğcə erməniləşməsi yuxarıda qeyd edilən mövqeyin seçiləsində əsas rol oynadı. Baxmayaraq ki, Azərbaycan hökümdarları alban kilsələrinə münasibətdə, onların varlığıının qaranti kimi çıxış edirdilər. Bu barədə Ramiz müəllimin xüsusi qeydi də var: "Ümumiyyətlə, Dağlıq Qarabağın bütün məliklərinin sələfi albanlar olsa da, onlardan bəzisi zaman keçdiğcə erməniləşmişdi. Kıştagın ən məşhur başçılarından biri Böyük Şah Abbasın xüsusi rəğbətini qazanmış məlik Ayzak idi. Arakel Davrijetsi onun alban köklərinə işaret ilə "Aqvanq ölkəsi" ndən olduğunu yazar. Səfəvilərə sədaqətinə görə, Şah Abbas 1609-cu ildə məlik Ayzakla bağlı ayrıca fərman vermişdi. Sənəddə alban məlikinin hökumət qarşısında xidmətləri sadalanır və sonra deyilirdi ki, "kiminsə adıçəkilən məliki sıxışdırmağa və hüzurunu pozmağa ixtiyarı yoxdur" (səh 26).

Amma zaman keçdiğcə anlaşıldı ki, ruslar həm Osmanlı, həm də Azərbaycan dövlətlərini içəridən dağıtmaq üçün xeyli iş görmüşdülər. Əslində "Gülüstan" və "Türkmənçay" faciəsi ni yaradan əsas səbəblərdən biri də elə bu idi. Üstəgəl Qacarlar - Osmanlı ziddiyətləri 1821-1823-cü illərdə mü-

haribəyə çevrildi. Müharibənin başlıca səbəbi tərəflər arasında sərhəd məsələsi olmuşdu. Əslində bu müharibənin reallaşması üçün isə xeyli bəhanə yiğilmişdi və xüsəsan şəhərə ocaqlarının osmanlı xənadanları tərəfindən qorunmaması və dəfələrlə vəhabilər tərəfindən oranın talan olunması və sultanın bu baş verənlər qarşısında acizliyi Fətəli şahı hiddətləndirdi. İran şahı Fətəlinin şələr üçün müqəddəs hesab edilən Kərbalanın paşa tərəfindən qoruna bilməməsi ilə bağlı daim onu məzəmmət etməsi və Kərbələyə öz qoşunlarını göndərəcəyi ilə hədələməsi paşanın vəziyyətini daha da ağırlaşdırıldı. Məkkə, Kərbəla və Nəcəf kimi müqəddəs yerlərə gedən zəvvarların şikayətləri, xüsusiylə Fətəli şahın Məkkəyə ziyarətə gedən hərəmlərində birinin karvanında axtarışlar vəziyyəti daha da kəskinləşdirmişdi. Osmanlı dövləti ilə Əfşarlılar dövləti arasında bağlanan Kürdən müqaviləsi (1746-ci il) bu dövlətlər arasındaki münasibətləri, xüsusiylə Osmanlı hakimiyyət orqanları bütün Əfşarlılar dövlətinin zəvvarlarına kömək göstərməyi və onların Bağdad və Suriya vasitəsilə Məkkə yolunda təhlükəsizliyini təmin etməyi üzərinə götürdü. Müqaviləyə görə Əfşarlılar dövlətinin zəvvarları müqəddəs şəhərlərə (Kərbəla və Nəcəf) də gedə bilərdilər. Əger bu zəvvarlar özlərilə ticarət üçün mallar aparmılsarsa, Bağdad hakim dairələri onlardan hər hansı vergi və yiğmalar almamalı idi. Əfşarlılar ərazisində Osmanlı'nın şəhərə zəvvarlarına da eyni imtiyazlar verildi.

1802-ci ilin avqustunda Böyük Süleyman canını tapşırar-tapşırırmaz, nəşri hələ soyumamış, siyasi miras uğrunda ingilis və fransızların da bilavasitə iştirak etdiyi ölüm-dirim mübarizəsi başladı. Qohumu kəhya Əli rəqibləri üzərində qələbə qazanıb, paşanın yerini ələ keçirməyə nail oldu. O, hakimiyyətdə təqrübən beş il qala bildi. 1807-ci ilin avqustunda Əli məsciddə doğrandı. Bir qədər sonra onun yerini Kiçik Süleyman tutdu və bu vəzifədə üç il qala bildi. Həmin illəri kürdlər və diriyəlilərlə mühabibələrə həsr edən bu paşa 1810-cu ilin oktyabrında öldürüldü və Sultanın bu regionda təsir imkanları demək olar ki, qalmamışdı və Kürdən

ARAŞDIRMA

müqaviləsinin şərtlərini tam icra edə bilmirdi. Həmçinin Cəvdət paşaya görə Ərzurum paşası 1820-ci ildə Qacarlar dövlətindən qaçan qəbiləyə himayədarlıq edirdi və Fətəli şahın tələbinə baxmayaraq, Sultan onu geri qaytarmaqdan imtina etmişdi. İngiltərə ilə bağlanmış 1814-cü il müqaviləsindən sonra hərbi qüvvələrini yenidən quran Qacarlar dövləti hərbi potensialını çox gücləndirmişdi. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Azərbaycan hökümdarlarının ingilislərlə bu əməkdaşlığı ilk deyildi. Böyük Şah Abbasın da vaxtında belə bir əməkdaşlığın nəticəsi çox uğurlu olmuşdu. Bu barədə də Ramiz müəllimin sözü gedən kitabından öyrənirik: "Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə Hörmüz Avropanın gücləndirilmiş istehkamına çevrildi. Portuqaliya təhdidinin Səfəvilər dövlətinin siyasi və ticarət təhlükəsizliyi üçün ciddi əngəl doğurduğunu başa düşən Şah Abbas orduya hazırlıq əmri verdi. Səfəvi diplomatları Hind okeanında portuqaliyalıların əsas rəqibi olan ingilisləri öz tərəfinə çəkməyə müvəffəq oldular. İngilislər Azərbaycan ipəyinin ixracında müəyyən imtiyazlar verən şah onların hərbi gəmilərini ordusuna cəlb etdi. Hərbi əməliyyatlar 1622-ci ildə başladı və iki aydan çox sürdü. Portuqaliya qarnizonundakı əsgərlərin sayı səfəvi döyüşçülərinin sayından qatqat çox idi və onlar müasir odlu silahlara təchiz olunmuşdular. Buna baxmayaraq, qızılbaşların komandirləri əsl şücaət və hərbi istedad nümayiş etdirib qalanı aldılar. Portuqaliyalılar üzərində qələbə Səfəvilər imperiyasının beynəlxalq nüfuzunu əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmləndirdi" (səh 111-112).

1822-ci ildə Kərkük, Mosul və digər şəhərlər də ələ keçirildi. Ancaq təəssüf ki, iki türk dövlətinin bir-birinə girməsi, ən çox rusların işinə yaradı. Regionda rusların güclənməsindən narahat olan İngiltərə müharibənin dayandırılması üçün aktiv fəaliyyətə başladı. O dövrə, Şərqi siyaseti ilə bağlı kəskin dönüş Büyyük Britaniyanın yeni xarici işlər naziri Corc Kanninqin adı ilə bağlı idi. Kanninq Osmanlı ilə Qacarlar dövlətinin ruslara qarşı qüvvələrinin birləşdirilmə-

sinin tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Amma 1823-cü il iyulun 28-də Qacarlar və Osmanlı dövlətləri arasında Ərzurumda sülh müqaviləsi bağlandı.

Rusiya Fətəli şaha zorla "Gülüstan sülhünü" sırmışdı. "Gülüstan sülh"ünün şərtlərinə görə, Qacarlar dövləti Gəncə, Qarabağ, Talyış, Şəki, Şirvan, Bakı, Quba, Dərbənd xanlıqlarını, bütün Dağıstanı, Gürcüstani və ona həmhüdəd olan ölkələri Rusiya dövlətinə verdi. Onlar haqqında hər cür iddiadan əl çəkirdi. Beləliklə, bütöv Azərbaycan iki yerə parçalandı. Abbasqulu ağa Bakıxanov isə həmin müqavilə imzalanan vaxt Rusiya dövlətinin nümayəndə heyətinin tərkibində tərcüməçi vəzifəsini yerinə yetirirdi...

Azərbaycanı bu faciəyə gətirib çıxaran digər səbəblərdən biri də ingilislərin xəyanəti oldu. Belə ki, Corc Kanninq iki türk dövlətinin yaxınlaşaraq güclərini birləşdirəcəyindən qorxaraq Britaniya siyasetinin sükanını kəskin şəkildə yenidən döndərdi. O, heç kəsi xəbərdar etmədən İngiltərənin yunan və türkləri iki vuruşan tərəf olaraq tanrıyağını bəyan etdi. İndiyədək "qiyamçılar", inqilabçılar, "quḍurlar" adlandırılan yunanların tərəf kimi tanınmasından belə çıxırdı ki, İngiltərə yunanların üsyənini qanuni hesab edir və üsyəncilər ilk olaraq hansı ərazidə möhkəmlənsələr, həmin ərazi İngiltərə tərəfindən müstəqil dövlət kimi tanınacaqdı.

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, öz mövqeyini Qafqazda möhkəmlətmək istəyən Fətəli şahın ordusu 1826-ci ilin iyulunda Arazi keçərək sentyabr ayınadək Talyış, Şirvan, Şəki, Qarabağ əyalətləri və Yelizavetpol dairələrini azad etdi, lakin Osmanlıya qarşı başlamış Rusiya, Fransa və İngiltərə müharibəsinin davamı kimi 1827-ci ilin iyunun 26-da rus qoşunları Fətəli şahın ordusuna qarşı hücumu keçərək Naxçıvanı, iyulun 7-də Abbasabadı işgal etdilər. Amma İngiltərənin və Fransanın Rusiya ilə bir cəbhədə olması Moskvani işgali sürətləndirməyə sövq etdi. Cənubi Azərbaycan torpaqlarına daxil olan rus qoşunları hücumu genişləndirirlər. Oktyabr ayının 13-də Təbriz tutuldu. Noyabr ayının 6-da Dehqarqanda yenidən danışıqlar başlayır.

Adigözəl Məmmədov,

*Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin
iżvü, Prezident mükafatçısı*

Beləliklə, Türkmençay müqaviləsi ilə Şimali Azərbaycan torpaqları bütünlüklə Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edildi. Türkmençay müqaviləsi Rusiya tərəfindən 1828-ci ilin martında, Qacarlar tərəfindən isə iyul ayında ratifikasiya edildi. İran şahı Fətəli şahın ratifikasiya fərmanı rus ordusunun düşərgəsində İ.F.Paskeviçə təqdim edildi. Elə bu ərəfələrdə Rus generalı Dibiç Adrianopola(Ədirnə) daxil oldu. Rus ordusu İstanbulun iki addımılığında dayanmışdı. II Mahmud Dibiçə barışq və sülh təklif etdi.

14 sentyabr 1829-cu ildə Adrianopolda Osmanlı türkləri onlara qarşı irəli sürülən şərtlərlə razılışmağa məcbur oldular. Adrianopol sülh sazişinə görə Osmanlı imperiyası demək olar ki, Kuban çayının mənsəbindən, müqəddəs Nikolay buxtasına nadək olan Qara dəniz sahillərini, eləcə də demək olar, bütün Axəlkələk paşalığını itirdi. Ruslar öz ticarət gəmilərinin Dardanel və Bosfor boğazlarından sərbəst keçidi hüququ əldə etdilər. Yunanistana gəldikdə, o, müstəqil dövlət elan edildi, sultan ilə bu ölkəni yalnız ildə 11/2 milyon piastr ödəmək öhdəliyi bağlayırdı. Yunan əhalisinə Avropada mövcud olan xristian sülalələrindən birinə mənsub şahzadələrdən hər hansını özlərinə hökmdar seçmə imkanı verilmişdi, lakin bu nə ingilis, nə rus, nə də fransız olmamalı idi.

101

Qafqaz İslam Ordusu və Bakının qurtuluşu

Sentyabrın 12-də Rəşid Behbudov adına Mahnı Teatrında Azərbaycanlıların və digər Türkдilli Xalqların Əməkdaşlıq Mərkəzi (ATXƏM) və "Avrasiya Beynəlxalq Araşdırımlar İnstitutu" İctimai Birliyinin birgə təşkilatçılığı, Azərbaycan Mətbuat Şurası və Milli QHT Forumunun dəstəyi ilə Bakının erməni-bolşevik işgalçalarından azad olunmasının 101 illiyinə həsr edilən "Qafqaz İsləm Ordusu və Bakının qurtuluşu" mövzusunda tədbir keçirilib.

Tədbiri giriş sözü ilə ATXƏM-in sədri İlham İsmayılov açaraq 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ən ağır vaxtlarında Azərbaycana qardaş köməyinə gəlmiş Qafqaz İsləm Ordusunun xilaskarlıq missiyası barədə danışıb. O bildirib ki, Azərbaycan-Türkiyə münasibət-

ləri hər zaman dünyaya örnek olub. İlham İsmayılov qeyd edib ki, 101 il əvvəl Nuru Paşa öz komandanlığı altında Azərbaycana gəlib Bakını işğaldan azad etməsəydi, bu gün Bakı müstəqil Azərbaycanın paytaxtı olmazdı: "Həmçinin bu günü Azərbaycan dövlətinin də mövcud olub-

olmadığı bəlli olmazdı". ATXƏM sədri ildən-ilə Bakının işğaldan azad edilməsi tədbirlərinin kütləviliyinin artığını deyib və bundan qürur duyduğunu söyləyib.

Milli Məclisin deputatı, "Avrasiya Beynəlxalq Araşdırımlar İnstitutu" İctimai Birliyinin sədri Qəni-

Qənirə Paşayeva:

"Zamanında Azərbaycanı xilas etməyi qardaşlıq borcu bilən qəhrəman Nuru Paşaya mənəvi borcumuzu vermək həm də bir vicdan borcudur"

Ə Paşayeva bildirib ki, zamanında Azərbaycanı xilas etməyi qardaşlıq borcu bilən qəhrəman Nuru paşaya mənəvi borcumuzu vermək həm də bir vicdan borcudur. O deyib: "Qaf-qaz İslam Ordusu Azərbaycana gəlib, Azərbaycanın igid oğulları ilə birlikdə Bakını erməni-bolşeviklərdən xilas etdi. Biz həmişə onların ruhları arasında baş əyir, xatırələrini dərin hörmətlə anırıq. Bu, Türkiyə-Azərbaycan qardaşlığının ən bariz nümunəsidir".

Türkiyənin Azərbaycandakı səfiri Erkan Özoral bildirib ki, 1918-ci ildə baş vermiş bu hadisəni qeyd etməyimiz bizim üçün çox önemlidir. 1915-ci ildə Çanakkala döyüşündə türklərlə bərabər, azərbaycanlı qardaşlarımız da şəhid olub. Üç il sonra - 1918-ci ildə azərbaycanlı qardaşlarımıza kömək lazımlı olduqda heç

İlham İsmayılov:

"Nuru Paşa Bakını işğaldən azad etməsəydi, bu gün Bakı müstəqil Azərbaycanın paytaxtı olmazdı"

düşünmədən bu köməyi etdik. Tarixböy azərbaycanlı qardaşlarımıza kömək lazım olanda müraciət gözləməmişik. Dostluğumuz, qardaşlığıımız 100 illər keçsə də, davam edəcək və daha da güclənəcək. Biz bu münasibətlərin güclənməsi üçün hər bir sahədə əlimizdən gələni etməyə hazırıq.

Prezident Administrasiyasının sektor müdürü Qafar Əliyev tədbir iştirakçılarına 1918-ci ildə erməni-bolşevik dəstələrinin Azərbaycanda törətdiyi qırğınlardan, Qafqaz İslam Ordusunun xalqımızı bu çətin vəziyyətdən xilas etməsindən söhbət açıb. 15 sentyabr tarixinin əhəmiyyətindən danışan sektor müdürü qeyd edib ki, Azərbaycan böyük çətinliklərlə üzləşən bir vaxtda - 1918-ci ildə Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycana köməyə gəldi. Əgər bu gün biz Bakının azad olunmasını qeyd ediriksə, bunu o zamankı türk və Azərbaycan əsgərlərinə borcluyuq. Bu gün də Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığı davam edir. Qafar Əliyev qeyd edib ki, vaxtilə Bakının ən hündür nöqtəsində Azərbaycan xalqının başına faciələr gətirmiş Kirova heykəl qoymuşdular, amma onun Nuru Paşa kimi xilaskarları barədə məlumatlar xalqdan gizli saxlanılırdı.

Türkiyədən olan qonaqlar - araşdırmaçı, jurnalist Meryem Aybike Sinan, Əhməd Yəsəvi Vəqfinin rəhbəri Fatma Sönmez, Ötüken nəşriyyatının rəhbəri və redaktoru Ayşegül Büşra Çalık və başqaları çıxışlarında 15 sentyabr tarixinin əhəmiyyəti, Türkiyə-Azərbaycan dostluq və qardaşlıq münasibətlərindən bəhs ediblər.

Tədbirdə iştirak edən şair Nəriman Həsənzadənin "Nuru paşa" poemasından bir hissəni aktyor Midhat Aydın tamaşaçılara təqdim edib.

Tədbirin ədəbi-bədii hissəsində Şəmistan Əlizamanlı türkçülükdən, bayraqımızdan, Nuru paşadan bəhs edən möhtəşəm ifaları ilə hər kəsin ürəyini fəth etdi. Müğənni Şahin İsmayılovun ifası da alqışlarla qarşılandı. Sonda tədbirdə iştirak edən qonaqlara xatirə hədiyyələri təqdim edildi.

SON DƏFƏ BAXILAN PƏNCƏRƏ...

İnsan da bu qədər gözəl ölä bilərmi?..

Bir vaxtlar insanlar haqqında yazı yazmaq, xoş sözləri qələmə almaq dəbdə idi. İndi belə hallara az rast gəlinir. Bəlkə də artıq haqqında yazı yazılmacaq adamlar da qalmadı.

Bir az sərt səslənir, amma “ətəyində namaz qılınacaq” adamlar doğurdan da qeybə çökildi. Ya da biz bu adamların coxunu ev, təqaüd, mükafat davalarında gördükümüzdən onların apardıqları şəxsi davalarını həzm edə bilmədik. Özəlliklə bu məsələdə şairlər, yazarlar daha çox qınağa gəlir; çünkü bu xalq ən ağır günündə belə xilas yolunu öz şairindən gözləyib. Ölümünə gedən “afət-

lər” belə acılarını şair vəsfi ilə xəfiflətmək istəyib.

Vaxt var idi Qarabağ bir güllə atılanda xalq ziyalisini, şairini, yazarını səsləyirdi. Yəqin, indi xalq bu “səhvini” bir daha təkrarlamaz. İndi kimsə haqqında yazmaq olmur, ya da boğazdan yuxarı yazılır.

Oqtay Rza bir başqayıdı amma...

Son on il ərzində Oqtay Rzanı çox tez-tez gördürüm. Hətta hər çərşənbə günü “Müqəddəs Bayıl günü”ndən çıxanda onu evə mən aparırdım. Bu proses bir neçə il idı davam edirdi. İlk başda onun maşında harada oturmağı müəyyənləşdirmişdim. Hər şeyə o qədər nəzakətli,

müləyim yanaşmaları olardı ki! Sanki maşının hansı oturacağını müəyyənləşdirmiş kimi soruşmuşdu ki, Mirzə, hansı qapıdan minsəm, maşını incitmərik? Mən bu məsələyə elə ilk gündən nöqtə qoymuşdum: “Bu maşında siz yalnız müdir yerində oturacaqsınız, həm də qapını yalnız mən açandan sonra”.

Bu ərkim onun çox xoşuna gəlmışdi. Hər dəfə getmək lazımlı olanda arxa sağ qapının önündə məni gözləyirdi. Bir dəfə qolundan tutub maşına oturtmaq istəyəndə, buna icazə vermədi. “Maşına özüm minə bilməyəndə daha buralara gəlməyəcəm”, - dedi. Təbii ki, mən nəzakət xətrinə

bunu edirdim, amma 85 yaşlı insana bu kömək kimi görünə bilirdi.

Özünü heç vaxt taqətdən düşmüş, nəfəsi sozalmış kimi göstərmək istəmirdi. Odur ki, hər kəs onun ölümünə inana bilmirdi, o bütün davranışları ilə bizə inandırmışdı ki, yüz yaşı keçəcək.

Onu taniyanlar, nazik qəlbini sezənlər hiss etmiş olarlar; Oqtay Rza danışan iki adamın söhbətlərinə çox usdufcə müdaxilə edərdi. Çox müşahidə etmişəm ki, maşında musiqi çalınanda sanki mənim musiqini dinləmək istədiyimi hiss edər və susardı.

Bir gün dedi: "Sənin bu musiqilərin çox gözəldir, amma nə əcəb səndə Damlanın mahnları yoxdu?"

"Tanımırıam", - dedim.

Son bir ildə demək olar ki, hər dəfə yol gedəndə soruşurdu: "Mirzə, Damlaya qulaq asdınım?" Mənim də "yezidliyim" tutmuşdu. Heç vaxt Damlanı nə dirlədim, nə də ona maşında dinlətdim...

...İndi dinləyirəm amma...

Oqtay Rzanın dəfninin Salyanda olması içimi sərnidirdi. Nəyə görəsə elə bilirəm ki, insan uşaqlığına aid olduğu yerdə dəfn edilməlidir. İnsanın yaddaşı, rahatlığı, əbədi gedəcəyi yer öz ana torpağı olmalıdır. Bəlkə buna görəydi ki, şairin dəfn olu-

nacığı yer müzakirə olunanda "Məncə, Salyan daha yaxşı olar" deyirdim. Çünkü onun türəyinin ən məhrəm yerində doğulduğu torpaq, onun insanları dururdu. Bu üzdən idi ki, bir ayağı elə Salyanda olurdu. Adam adama deyir, "yerin Salyanıdır". Bu sözü bəlkə məcazi mənada deyiblər, amma həqiqətən indi şairin yeri Salyandır...

Oqtay Rzanın məzarı başında onun keçmiş bir tələbəsi şairin həm də geoloq olduğunu nəzərə alıb, şairi bəllura bənzətdi. Məncə də bənzətmə çox yerinə düşürdü. Onun bəllur kimi qəlb, saf ürəyi, hər şeyi gözəl görən gözləri tərtəmiz bəllurdan da təmiz idi.

Hardasa oxumuşam, insan hayatı boyu öz ölümünü qazanır, ölüm şəklini də onun əməllərinə görə Tanrı seçir. Oqtay Rzanın ölüm xəbərinə ilk "yüyürənlər" dən olduğumdan ölümü də məni heyrətləndirmişdi. İnsan bu qədər də gözəl Ölə bilərmi? Divanda oturub, pəncərədən göyə baxır. Adətən onun rübai demək şəkliydi bu. Gözlərini öncə uzaq məchula tuşlar, sağ əl barmağını göyə qaldırıb, şeirinə başlardı.

Şairlik Oqtay müəllim üçün bir obraz idi, şeir deyəndə özünü böyük bir auditoriya karşısındaki kimi hiss

edər, şair olduğunu məsuliyyətini daşıyırı. El arasında bu cür ölümlərə "quş kimi uçub getdi" deyirlər. Bu sözün anlamını tam olaraq bilməsəm də, inanıram ki, bu, ruhun bədəndən ayrılmamasındaki rahatlığı anladır, ruhun azad ola bilmə şəklini təsvir edir.

Bunu yaradan nədir bəs? Ruhun təmizliyi, gözəlliyi.

Oqtay Rzanın ruhu gözəl idi; kin yox, nifrət yox, zülm yox. Həyatı kim, yaşayışı kimi. Oqtay Rzaya ən çox ona görə hörmət edirdim ki, o, bütün ömrünü eyni qaydada, eyni dəyərlərlə yaşadı. Ömrün bir fəslinə gələndən sonra keçmişdə etdiklərin dən imtina edib, yeni bir kişiliklə ortaya çıxmadi. Qəlbində yaxşılıq gəzdirənlərin isə yolu həmişə açıq olar. Həzrəti Mövlənə deyir ki, sənin dünyaya baxdığını pəncərə kirlidirsə, gördüğün hər şey çamur görünəcək. Oqtay Rzanın dünyaya baxdığı pəncərə onun saf qəlb, təmiz ürəyi idi. Odur ki, hər kəsi, hər şeyi gözəl görürdü. Onun dünyaya baxdığı pəncərə tər-təmiz idi, bəllur idi. Eynən son nəfəsini verəndə baxdığı pəncərə kimi...

Pəncərə demişkən...

Bir pəncərə daha var. O pəncərədən baxanda yalnız mərhəmət, xeyir-

xahlıq, insanlıq görürsən. Oqtay Rza-nı yaşadan həm də, onun görə bildiyi bu pəncərə idi. Onun dostları, onu dinləyən, dəyərləndirən, qiymətini bilən, hər zaman onu axtaran, süfrəsinin başında yerini ayıran, o süfrədə kəsilən duz-çörəyə sonadək sadiq qalan dostları. Onların hər birinin adını qeyd etmək əhdə vəfa olardı; Salyan

rayonunun icra başçısı Sevindik Hətəmov, ATXƏM-in sədri İlham İsmayılov, iş adamı Hacı Qurban, iqtisadçı Cəbrayıl Cəbrayıllov, millət vəkili Əflatun Amaşov, dövlət məməru Qafar Əliyev, şair Tağı Sadiq, geoloq İlham Babayev, MQF-nin prezidenti Rauf Zeyni, aktyor Mitət Aydın, hüquqsünnətsiz İlqar İsmayılov, Lazım müəllim,

Yadigar Məmmədli və b.

Oqtay Rza deyirdi ki, ömrümü uzadan həm də yaxşı dostlarımın olmasıdır. Məhz onun bu dostlarının çiyinlərində və səxavətli əlləri, isti ürəkləri ilə əbədiyyətə uğurlandı Oqtay Rza. Əbədiyyətin mübarək, uzaqda görünən tənha işiq...

İlqar İlkin

Oqtay Rza 1934-cü il noyabrın 2-də Azərbaycanın Salyan rayonunun Qalalı kəndində anadan olub. Arbatan kənd yeddiillik məktəbini bitirib, Salyan şəhərindəki Nizami adına orta məktəbdə təhsilini davam etdirib (1948-1951). Azərbaycan Sənaye İnstitutunun geoloji-kəşfiyyat fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirib, geoloq ixtisası alıb (1951-1956). Əmək fəaliyyətinə Bayıldakı Neft və Qazçı-xarma İdarəsinin 5 sayılı mədənində başlayıb: operator, baş operator, neftçixarma ustası olub (1956-1961). Elmi-tədqiqat işi müdafiə edib, geologiya-mineraloziya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi alıb. N.Tusi adına API-nin ümumi coğrafiya kafedrasında müəllim, baş müəllim olub. Bakı Sovetinin deputati seçilib (1959-1960). 1961-ci ilin noyabr-dekabr aylarında Ümumdünya Həmkarlar İttifaqları Təşkilatının Moskvada keçirilən 5-ci konqresində

sovət nümayəndə heyətinin tərkibində iştirak edib. "Bir may" adlı ilk şerini yeddiillik məktəbdə oxuyarkən yazıb "Sosializm yolu" rayon qəzetində dərc etdirib. Həmin vaxtdan poetik yaradıcılıqla müntəzəm məşgül olub, bədii tərcümələr edib. Dünya xalqlarının ədəbiyyatından tərcümələri dövri mətbuatda müntəzəm çap olunub. Əsərləri xarici mətbuatda dərc edilib. "Kamenniy Svetilnik" şerlər toplusu 1987-ci ildə Moskvada kütləvi tirajla buraxılıb. "Torpağı dinləyirəm", "Ürəyimi oxuyun", "Hara gedirəmsə", "Yasəmən çıçəkləyəndə", "Daş çırığın işığında", "Fəsil dəyişəndə", "Günəşin adından", "Vətən, yas saxlama", "Adlı, ünvanlı misralar", "Seçilmiş sətirlərim", "Dördlüklər", "Rübəi karvanı - dördlük çələngi" şerlər kitabının müəllifidir. Oqtay Rza 19 avqust 2019-cu ildə 85 yaşında vəfat edib.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin PARLAMENT SƏNƏDLƏRİ

Azərbaycan Parlamentarizmi sistemini öyrənmək üçün mənbə kimi

Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərinin mənbələr əsasında öyrənilməsi hər zaman aktual olması ilə diqqəti cəlb edir. Tarixi ədəbiyyatdan fərqli olaraq mənbələr öz mötəbərliyi, dövrün mənzərəsini dəqiq və qərəzsiz əks etdirməsi ilə yadda qalır. Belə mənbələr sırasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ali qanunverici orqanı kimi 1918-ci ilin dekabrın 7-dən 1920-ci ilin aprelin 27-nə kimi fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamentinin iclaslarının protokollarını qeyd edə bilərik.

Azərbaycan Parlamentinin keçirilmiş 145 iclasının protokolları parlamentli respublikanın hüquqi dövlət quruculuğu yolunda fəaliyyətini öyrənmək üçün mənbə kimi mü-

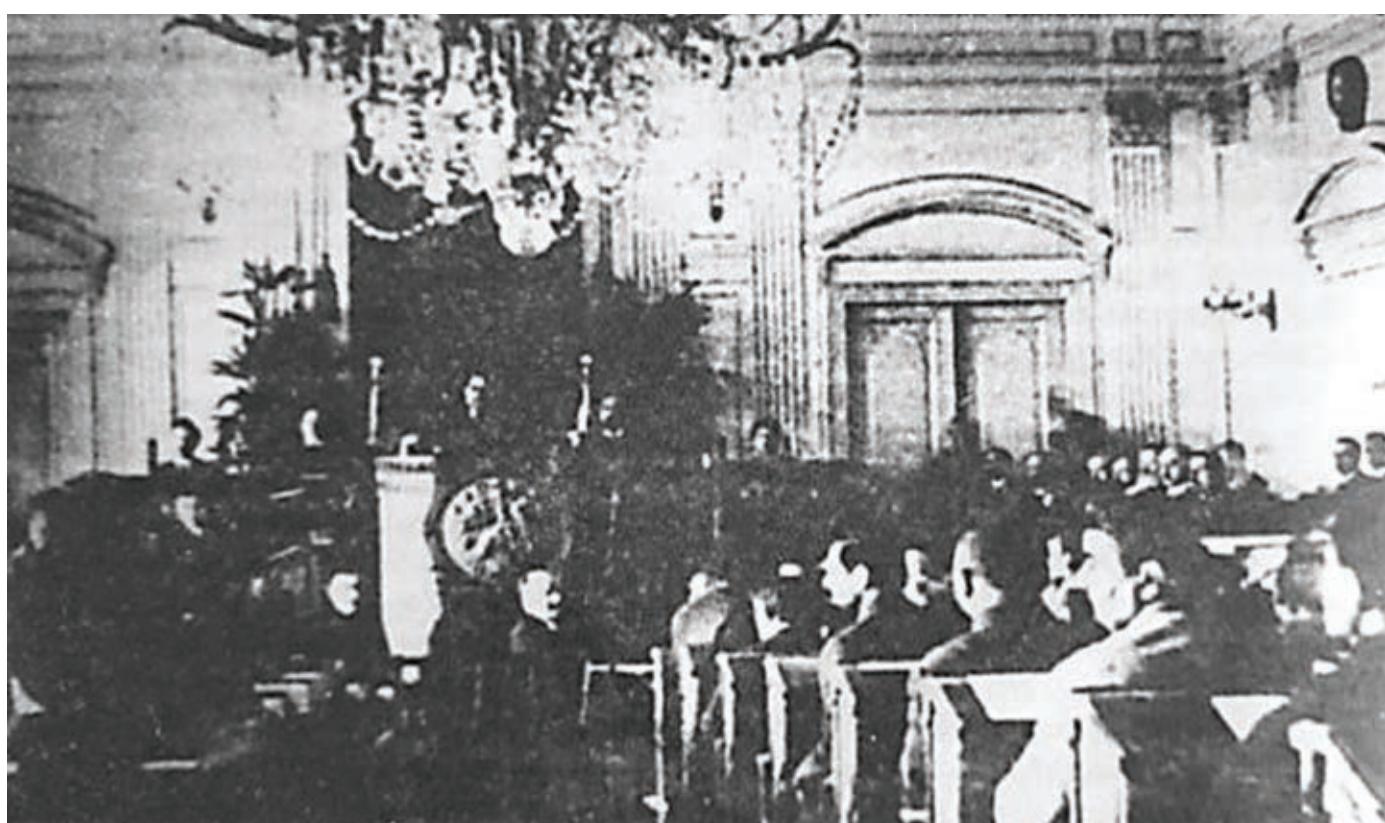
hüm əhəmiyyət kəsb edir. Parlament iclaslarının protokollarının araşdırılması göstərir ki, parlamentin iclasları Azərbaycan dilində aparılırdı. Dövlət dilinə xüsusi diqqət və qayğı göstərilirdi.

Parlamentin nizamnaməsindən (maddə: 106) məlum olur ki, Parlamentin iclaslarına onun sədri, sədr olmadıqda əvvəlcə Həsən bəy Ağayev, sonra isə M.Y.Cəfərov, onlar olmadıqda isə 2-ci müavin S.M.Qənizadə rəhbərlik edirdilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentli respublika olduğundan Parlamentin sədri, eyni zamanda, dövlət başçısı funksiyasını yerinə yetirirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti öz fəaliyyəti dövründə demokratik əsaslarla fəaliyyət gös-

tərmış, vətəndaşların hüquqlarını qorumaq, dövlətin demokratik və hüquqi əsaslarını möhkəmləndirmək üçün lazımı qanun və qərarlar çıxarmışdır. Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların, milli azlıqların parlamentdə təmsil olunması, qanunların hazırlanmasında bilvasitə iştirakı həmin dövrdə qanunverici orqanın ölkədə ayrı-seçkilik, milli zəmində fikir ayrılığı yaratmadığını açıq şəkildə göstərirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlament sənədlərinin Azərbaycan Parlamentarizmi sistemini öyrənmək üçün mənbə kimi əhəmiyyətinin digər bir xüsusiyyəti isə ondan ibarətdir ki, biz bu sənədləri araşdırarkən parlamentin ayrı-ayrı iclalarında Azərbaycanın o dövrkü siyasi, içti-

Istiqlal bəyannaməsinin elan olunması. Tiflis, Qafqaz canişininin sarayı, 1918, 28 may

mai və mədəniyyət xadimlərinin qərb siyasi idarəetmə sisteminə necə dərindən bələd olduqlarını, hakimiyyətin bölgü prinsipinin siyasi idarəetmədə faydalalarını dərinlən mənimsədiklərini onların çıxış və müzakirələrində açıq şəkildə görə bilirik.

Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində Parlament idarəciliyinin yaradılması

Qədim və zəngin dövlətçilik tarixinə malik olan Azərbaycanda parlament idarəetmə sistemi 1918-ci il dən başlanır. 1918-ci ilin mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsindən sonra bu istiqamətdə həm Azərbaycan Milli Şurası, həm də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti əməli addımlar atdı, normativ-hüquqi bazanı formalasdırıbildi. Hələ çar Rusiyası dövründə Dövlət Dumalarında Azərbaycanı uğurla təmsil edən ziyalılar zəngin dövlətçilik və idarəetmə təcrübələrini irəli sürdülər, Azərbaycan tarixində parlament mədəniyyətinin əsasını qoydular.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamentinin formalasdırılmasına gedən yol asan olmadı. 1917-ci ildə çar Rusiyasının dağılması Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlərin yaradılmasına şərait yaratdı. Əvvəlcə Cənubi Qafqazdan Rusiya Dövlət dumasına seçilmiş deputatlardan ibarət Cənubi Qafqazın idarəsi üzrə xüsusi komitə, elə həmin ilin noyabrında isə Cənubi Qafqaz Komissarlığı yaradıldı. Lakin Rusiyada 1917-ci ilin oktyabrında bolşeviklərin çevrilmiş yolu ilə hakimiyyəti ələ alması Cənubi Qafqazdan Rusyanın Müəssisələr Məclisinə seçilmiş deputatların yolunu bağladı və nəticədə 1918-ci ilin fevralın 14-də həmin nümayəndələr Tiflisdə toplaşaraq Cənubi Qafqazın ali hakimiyyət orqanı olan Zaqqafqaziya Seymini yaratdilar.

Cənubi Qafqaz Seymində və hökumətində fəaliyyət göstərən Azərbaycan, Gürcüstan və erməni nümayəndələri arasında ümumi bir platforma olmadığından Seym tezliklə dağıldı və 1918-ci ilin mayın 26-da Gürcüstan istiqlaliyyətinə elan etdi.

Cənubi Qafqaz Seymi dağıldıqdan bir gün sonra, mayın 27-də Azərbay-

canın istiqlaliyyətini elan etmək və Azərbaycan hökumətini yaratmaq üçün Seymin bütün müsəlman nümayəndələri Tiflisdə toplandı. İclasda 4-cü Rusiya Dövlət Dumasının və Cənubi Qafqaz Seyminin keçmiş üzvü Məmməd Yusif Cəfərov sədrlik edirdi. İclasda keçmiş Cənubi Qafqaz Seyminə daxil olan "Müsavat" partiyası və partiyasızların demokratik qrupunun müsəlman sosialistlər bloku, "İttihad" və müsəlman sosial-demokratların, menşevik "Hümmət" partiyalarının nümayəndələri iştirak edirdilər. İclas Batumdan qayıtmış Cənubi Qafqaz Mərkəzi Müsəlman Şurasının üzvü N.Yusifbəylinin məruzəsi ilə açıldı. Natiq bildirdi ki, Türkiyə Cənubi Qafqazın müstəqilliyyinin saxla-nılmasında qəti qərarlıdır və bu gənc dövlətin möhkəmlənməsi, güclənməsi və çiçəklənməsi üçün əlindən gələni edəcəyinə hazır olduğunu bildirir...

N.Yusifbəylinin məruzəsini dinləyən Seymin Müsəlman Fraksiyası Seymin özünü buraxması məsələsini geniş və hərtərəfli müzakirə etdi. Zaqqafqaziya Müsəlmanlarının Müvəqqəti Milli Şurası elan etmək barədə yekdil səslə qərar qəbul etdi.

Fövqəladə iclas Azərbaycan Milli Şurasının Rəyasət Heyətini seçdi. Rəyasət heyətinə "Müsavat" partiyasından və bitərəflərin demokratik qrupu - M.Ə.Rəsulzadə, M.H.Hacinski, N.Yusifbəyli, X.Xasməmmədov, M.Y.Cəfərov, Müsəlman Sosialistləri Blokundan - X.Məlik-Aslanov və Cəmo Hacinski, Sosial-demokrat "Hümmət" partiyasından isə - doktor X.P.Sultanov seçildilər. Gizli səsvermə nəticəsində həmin vaxt Batumda Türkiyə nümayəndə heyəti ilə danışıqlar aparan M.Ə.Rəsulzadə Milli Şuranın sədri, H.Ağayev və M.H.Seyidov sədrin müə-virləri, M.Mahmudov və R.Vəkilov katib, F.X.Xoyski isə yekdil səslə icraedici orqanın, hökumətin sədri seçildilər.

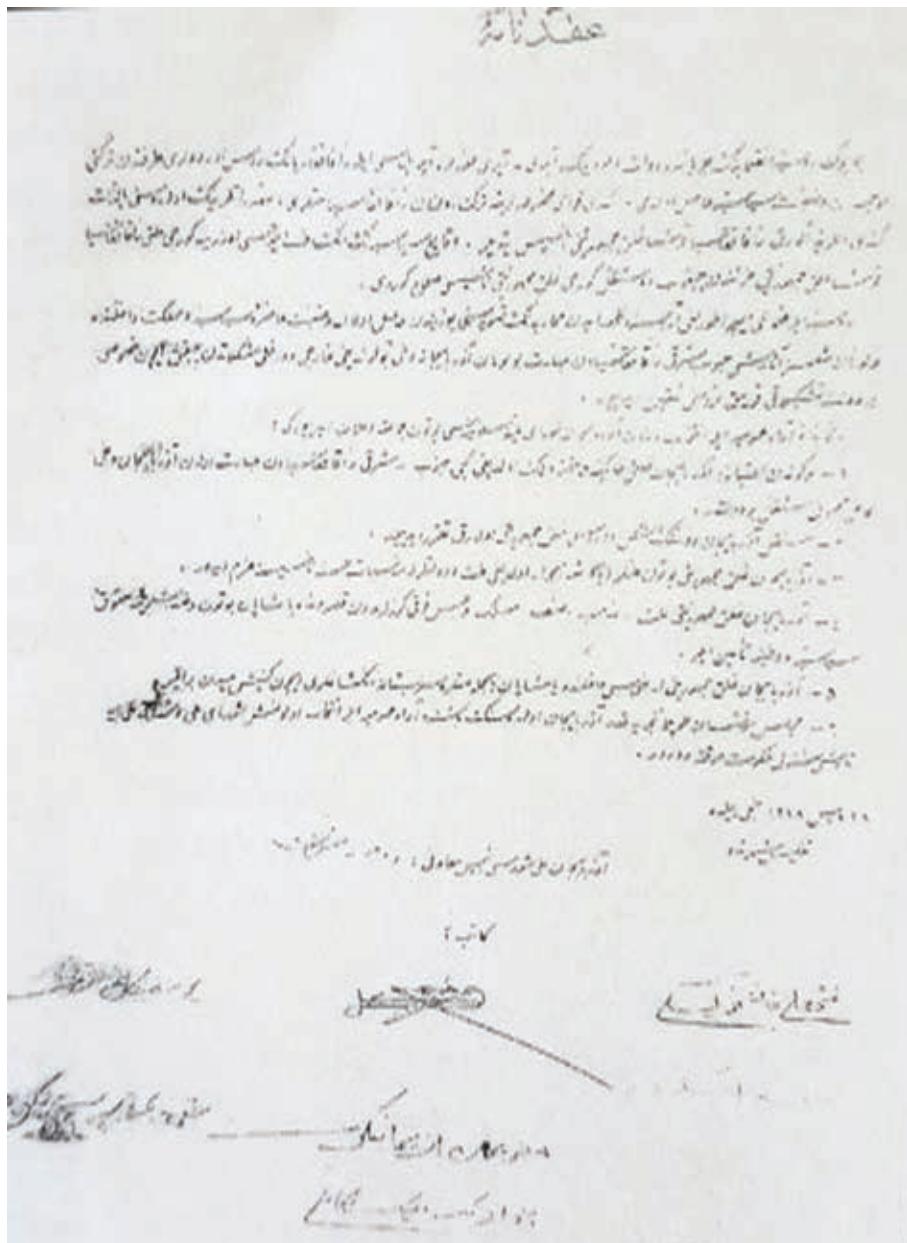
1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə keçmiş Qafqaz Canişinin sarayında sədr müavini H.Ağayevin sədrliyi və M.Mahmudovun katibliyi ilə Müsəlman Milli Şurasının ilk iclası keçirildi. Gərgin keçən müzakirələrdə Milli Şuranın aşağıdakı üzvləri iştirak edirdi: Fətəli xan Xoyski, Xəlil

bəy Xasməmmədov, Nəsib bəy Yusifbəyov, Mir Hidayət Seyidov, Nəriman bəy Nərimanov, Heybətqulu Məmmədbəyov, Aslan bəy Qardaşov, Sultan Məcid Qənizadə, Əkbər ağa Şeyxüllislamov, Mehdi bəy Hacıbababəyov, Məmməd Yusif Cəfərov, Xudadat bəy Məlikaslanov, Rəhim bəy Vəkilov, Həmid bəy Şahtaxtinski, Firudin bəy Köçərli, Cəmo bəy Hacinski, Şəfi bəy Rüstəmbəyov, Xosrov Paşa bəy Sultanov, Cəfər Axundov, Məhəmməd Məhərrəmov, Cavad Məlik-Yeqanov və Hacı Molla Axundzadənin iştirak etdiyi həmin iclasda Azərbaycanın istiqlal bəyannaməsi qəbul edildi (Sultan Məcid Qənizadə və Cəfər bəy Axundov səsvermədə bitərəf qaldılar). Həmin dövrdə "Əqdnamə" və ya "Misaqi Milli" adlanan bu sənədi H.Ağayev, F.X.Xoyski, N.Yusifbəyli, Cəmo bəy Hacinski, Şəfi bəy Rüstəmbəyov, Nəriman bəy Nərimanbəyov, Cavad bəy Məlik Yeqanov, Mustafa Mahmudov imzaladılar.

Bəyannamədə deyilirdi:

İstiqlal bəyannaməsi (Əqdname)

1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı hakimiyyət hüququna malik olduğu kimi, Cənub-Şərqi Zaqqafqaziyanı əhatə edən Azərbaycan da tam hüquqlu müstəqil bir dövlətdir;
2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin idarə forması Xalq Cümhuriyyətidir;
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlərlə, xüsusilə qonşu olduğu millətlər və dövlətlərlə məhraban münasibətlər yaratmaq əzmindədir;
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milliyyətindən, məzhəbindən, sinfindən, silkindən və cinsindən asılı olmayaraq öz sərhədləri daxilində yaşayan bütün vətəndaşlarına siyasi hüquqlar və vətəndaşlıq hüququ təmin edir;
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərin sərbəst inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır;
6. Müəssisələr Məclisi toplanıncaya qədər Azərbaycanın başında xalqın seçdiyi Milli Şura və Mil-

li Şura qarşısında məsuliyyət daşıyan Müvəqqəti hökumət durur.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Milli Şurası çox çətin bir şəraitdə iki mühüm tarixi qərara imza atdı. Birinci, Azərbaycanın istiqlaliyyətini elan etdi, ikinci, Fətəli xan Xoyski başda olmaqla Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin ilk hökumətini formalasdırıldı. Lakin qarşıda hələ dövlət quruculuğu prosesində mühüm addimlardan biri olan Parlamentin yaradılması dayanırdı.

1.1. Parlament idarəciliyi istiqamətində Azərbaycan Milli Şurasının rolü

Parlament idarəetmə sisteminə keçmək üçün Azərbaycan Milli Şurası qəti addimlar atdı. Hələ 1918-ci ilin

iyunun 17-də Gəncədə öz fəaliyyətini dayandırmış Azərbaycan Milli Şurası həmin il noyabrın 16-da Bakıda öz işini yenidən bərpa etdi. Milli Şuranın 16 noyabr tarixli iclasın-da geniş nitq söyləyən M.Ə.Rəsulzadə qeyd edirdi ki, "Milli Şuramız Məclisi-Müəssisənə əzəsi ilə tamamən xalq tərəfindən seçilmiş bir şura deyildir. Bugünkü Milli Şuramız parlaman surəti almaq üçün genişliyəcək, ora-yə bütün siniflərdən, müqəddərətini Azərbaycan müqəddərəti ilə əlaqədar edib, Azərbaycanın şadlığı ilə şadlanan, qəmi ilə qəmgin olan bütün millətlərin nümayəndələri cəlb olunacaqdır. O vaxt tam bir parlama-na malik olacağz..."

Qeyd edək ki, hələ 1918-ci ilin iyunun 17-də Gəncədə ikən şəhər idarəsinin binasında M.Ə.Rəsulza-

dəninin iclasda qeyd olunurdu ki, hələ 1917-ci ilin aprel ayında toplanan Ümum-qafqaziya Müsəlmanları Qurultayı Cənubi Qafqaz müsəlmanları ümum-

sədrliyi ilə Milli Şuranın keçirilən sayca 7-ci iclasında Milli Şuranın buraxılması, bütün qanunverici və icraedici hakimiyyətin Azərbaycan müvəqqəti hökumətinə verilməsi haqqında iki mühüm qətnamə qəbul edilmişdi. Milli Şuranın buraxılması haqqında birinci sənəddə göstərilirdi ki, həm daxili, həm də xarici siyaset sahəsində Azərbaycanda yaranmış ağır vəziyyəti nəzərə alaraq Azərbaycan Milli Şurası bütün hakimiyyəti F.X.Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılmış hökumətə həvalə edir və ona tapşırır ki, öz hakimiyyətinin qısa müddətdə çağrılacaq Müəssisələr Məclisindən başqa heç kimə güzəştə getməsin. İkinci sənəddə isə qeyd olunurdu ki, Azərbaycan hökuməti Azərbaycanın dövlət istiqlaliyyətini və mövcud siyasi azadlıqları ləğv edə bilməz, aqrar və digər bu kimi mühüm inqilabi əhəmiyyətli qanunların dəyişdirilməsinə hökumətə heç bir səlahiyyət verilmir. Azərbaycan hökuməti 6 aydan gec olmayaraq Müəssisələr Məclisi çağırmalıdır.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin müqəddərəti üçün yaranmış ağır tarixi şəraitdə Fətəli Xan Xoyski hökuməti müvazinətini itirmədi, Parlamentli respublika idarəciliyinin hüquqi norma və qaydalarına sadıq qaldı, eyni zamanda, Müəssisələr Məclisinin çağrılması üçün hazırlanmış görməyə başladı. Milli Şuranın 1918-ci il 17 iyun tarixli qərarından hələ 6 ay keçməmiş, daha doğrusu, hökumətin təkbaşına hakimiyyəti davam etdirmək səlahiyyəti olduğu halda, Fətəli Xan Xoyskinin təşəbbüsü və müraciətinə əsasən, 1918-ci il noyabrın 16-da Azərbaycan Milli Şurası yenidən fəaliyyətə başladı.

1.2. Azərbaycan Parlamentinin təşkili haqqında qanunun qəbul edilməsi

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Parlamentinin formalasdırılması haqqında qanun Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il 20 noyabr tarixli iclasında qəbul olundu. M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi ilə keçirilən həmin iclasda qeyd olunurdu ki, hələ 1917-ci ilin aprel ayında toplanan Ümum-qafqaziya Müsəlmanları Qurultayı Cənubi Qafqaz müsəlmanları ümum-

Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisindən hədəlik qələbə, 1918, 20 noyabr

milli və mədəniyyətlərini idarə və siyasi vəziyyətlərini müdafiə etmək üçün bir mərkəzi komitə təşkili layihəsinə cızaraq Bakı Komitəsinə vermişdi. Mərkəzi Komitə keçən sənə noyabr ayında dəvət edilən Milli Komitələr konfransının qərarına görə Azərbaycan Məclisi-Müəssisanını 1 ay sonraya qədər toplamalıydı. Fəqət əhvali-siyasiyyə və fövqəladə vəziyyət buna imkan verməyərək (1917-ci ilin oktyabrında bolşevik çevrilişi nəzərdə tutulur – Z.Ə.)

Cənubi Qafqazdan Rusiya Müəssisələr Məclisinə gedəcək nümayəndələr Müəssisələr Məclisi dağlılığından Tiflisə yığışaraq Cənubi Qafqaz Seymini təşkil etdilər. Rusiya Müəssisələr Məclisinə seçilmiş 14 müsəlman məbusu siyahıların fırqələr tərəfindən dərin-ləşməsi surətilə 44-ə qədər çoxaldı. Azərbaycanda Məclisi-Müəssisan toplamağın qey-

ri-mümkün olduğunu görən Cənubi Qafqaz Mərkəzi Müsəlman Komitəsi bu məsələnin həllini Cənubi Qafqaz Seymində Azərbaycanı təmsil etməkdə gördü. Çünkü bu nümayəndələr Cənubi Qafqazda müsəlman əhalisi arasındaki müxtəlif siyasi cərəyanları təmsil edirdi və bir milyondan yuxarı müsəlman əhalisinin səslərini qazanmış nümayəndələr idi. Ona görə də Cənubi Qafqaz Seymi və Cənubi Qafqaz Cümhuriyyəti hökuməti öz işinə xitam verdikdə Cənubi Qafqaz Seymindəki 44 müsəlman nümayəndələri özlərini Azərbaycan Milli Şurası elan etmiş və Azərbaycanın idarəsini öz üzərinə götürmüştü.

1.3. Azərbaycan Parlamentinin formalasdırılması qaydaları

1918-ci ildə regionda və beynəlxalq aləmdə cərəyan edən hadisələr

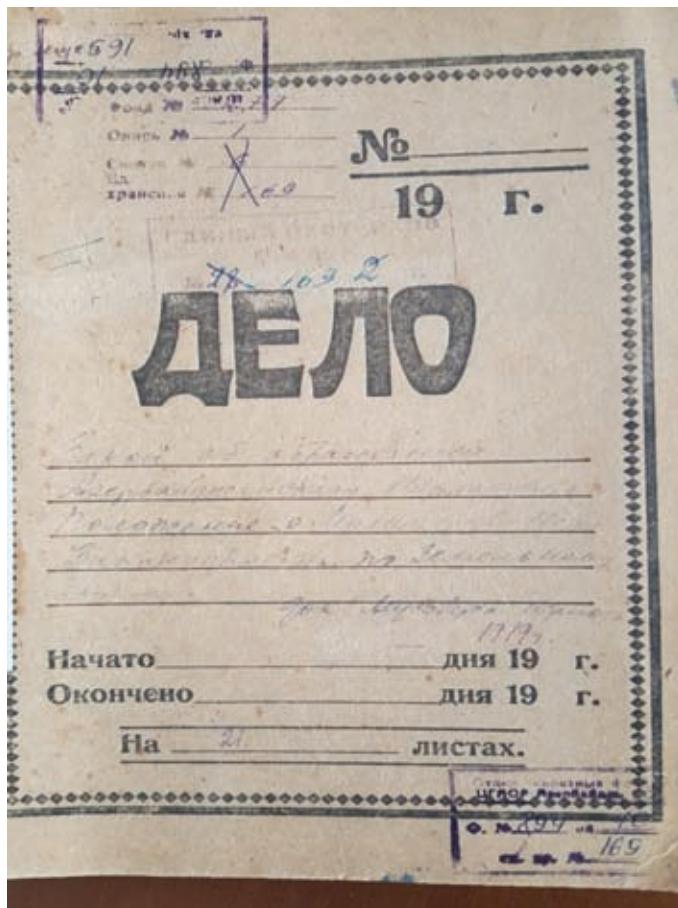
Azərbaycan nümayəndəli orqanın təşkil edilməsi məsələsində ümum-xalq seçkilərinin keçirilməsi mexanizmini işləyib hazırlamağa imkan vermemişdi. Milli Şuranın 20 noyabr tarixli iclasında qeyd olunurdu ki, Azərbaycan yalnız azərbaycanlılarla məskun deyildir. Ona görə də Azərbaycan Milli Şurası Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün millətləri təmsil etməlidir. Hazırda Milli Şurada olan 44 nəfər nümayəndə onları təmsil etmir. Digər tərəfdən, müxtəlif siyasi partiya nümayəndələrindən başqa Azərbaycan xalqının müxtəlif təbəqələrənin nümayəndələrinin də belə bir təşkilatda təmsil olunmalarına böyük ehtiyac vardır. Milli Şurada bildirilir ki, Bakı quberniyası ilə Gəncə quberniyası, Zaqtala dairəsi və İrəvan ilə Tiflis quberniyalarının bir hissəsi Azərbaycan ərazisini təşkil edir. Bu ərazilərdə Qafqaz təqvimində verilmiş məlumatlara əsasən 2.750.000 nəfər əhali var. Onlardan 1.900.000 nəfəri müsəlman, 500.000 nəfəri erməni, 230.000 nəfəri isə ruslardır. Hər 24 min nəfərdən bir nümayəndə hesabı ilə müsəlmanlar 80, ermənilər 21, ruslar 10, almanlar 1, yəhudilər 1, gürcülər 1 nümayəndə göndərməlidirlər.

Beləliklə də, yuxarıda göstərilən qaydalara əsasən Azərbaycan Parlamentinin təşkili haqqında qanun layihi qəbul olundu və 120 nəfərdən ibarət Azərbaycan Parlamentini formalasdırmaq qərara alındı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin çağrılması ilə bağlı olaraq Azərbaycan Milli Şurası adından onun sədri M.Ə.Rəsulzadə 1918-ci il noyabrın 29-da Azərbaycan və rus dillərində "Bütün Azərbaycan əhalisinə" müraciət ünvanladı. Müraciətdə deyildirdi:

"...Bu ayın 19-da qəbul etdiyi qanunnaməyə görə Şurayı-Milli dekabrin 3-nə qədər 120 əzəliq bir Məclisi-Məbusan (Parlament) halına gələcəkdir. Bu məclisə azlıqda qalan millətlərdən nümayəndələr cəlb olunduğu kimi, məmləkətin vilayətlərindən də vəkillər çağırılmışdır. Bizə fəlakət və səfalətdən başqa bir şey verməyən ədavət və ixtilafı bir tərəfə qoyaq. Tarix hamımızı bir yerdə yaşamaq məc-

ARAŞDIRMA

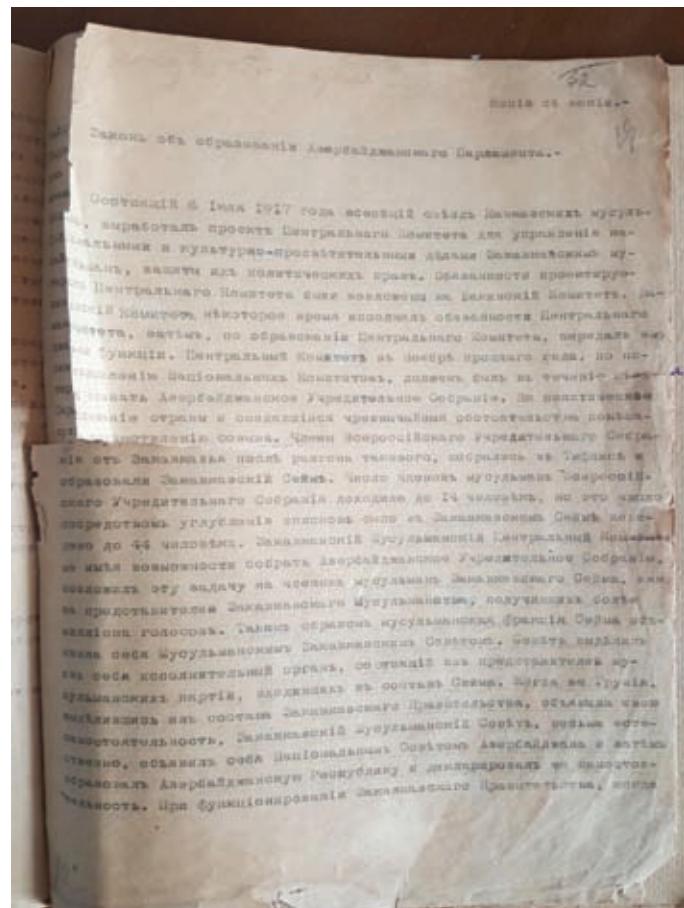
не була чиє діяльністю гранич між тими глянцями народу національних сейків залежить лише то ж відмінне підтримання їх. Сучасні країни розуміються, буде спрощено. Повсяк же національності сейків, буде він роль національних учре-
зувачів фінансової і промисловості України. Американські
не однаки тиражами. Поэтому Американські національності будуть
представляти собою як індуїзм їх нової національності. Час-
сональна країна Национальний Сейків, також в практиці
вчайдіння та необхідності очиніння стів країнами федерації
податкового органа до сучасного дня, які засновані на
долями на одиницях мір удовлетворювати все розширення
також в законодавчому органі земельного землі
їхніх прав, а не їхніх 44 членів, використуючи всієї країни
на країні спосібностії країн Американських Мурманських, а також
щастливих країн Европейській представити разом податковий
ків, очухати необхідності приєднатися до розширення
сторонніх організацій та виборах стів промислових. Територія Аме-
риканської губернії, північної Європи — губернії —
запасних округів, також членами чотирьох промислових та промислових
препараторському розподілінням между національностями єдина
елемент, мусульмане будуть мати 40 представників, країни 21 ру-
10, країни 2 землі по одному. Групія же нація народності не подаєть
єдна незвичайну методу. Но, таємні групами та підлітками, с-
піддані та іншими меншими народностями, болільшими численністю,
єдна національності, могути мати по одному депутату. За те время
національності должны делегувати собою відповідно склади депутатів
сучасні країни делегувати заново лише 36 членів, за які членів
44 уже сущісніших делегаторів. Право конституції устанавлювати
єдна національна сейків та городські самоврядування. Исключені
єдна только для Іраку, виднішому центрумі страны, що належу-
городським самоуправлінням професіональним організаціям, должны
засновувати окремі депутати.

三

Цьогорічні виїзди організації Академії та її філій, а також зустріч

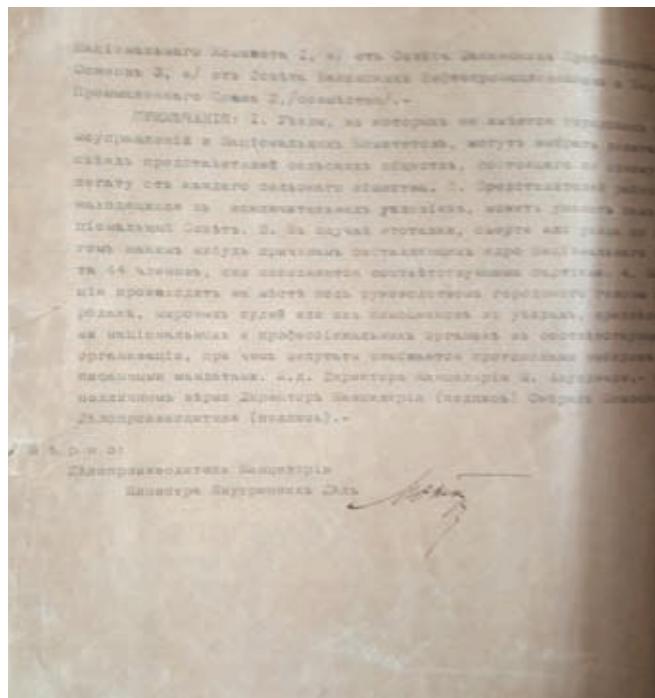
buriyyətində qoyub. Yeni başlayan həyatın təbii məşəqqətlərini asanlıqla çəkmək üçün yaşayışımızı aqil və insani əsaslar üzərində quraq, bir-biri-

mizi sevək, ehtiram edək. Milli və məzħəb fərqlərinə baxmayaraq, bütün Azərbaycan vətəndaşları bir vətənən öylədərlərdir. Ümumi vətənda-

Лівобережній Парламенті посталить 120 членів та 21 засідання-
меніті від більшості Акредитованого Урядом Українського Сейму відсутні
виборців по київському окрузі членами та Виборців по сим-
феропольському Урядом Українського Сейму, учасниками та Землями-
так що у граулярному чинку за качеством членів в посталий Акре-
дитований Національний Сейм 44 листа / від представників, діл-
егатів, експертів та національних пресово-наукових асо-
ціацій та / від посталих членів функціонуючих видавництв національ-
них національних комітетів та глядачів музичних Академі-
ческих городських філармоній та / від представників міні-
стерств Сеймом професійними лідерами, практиками та співаками
хорово-піаністичними, та / членів, голови яких виконують цю
зевіння, будуть вибиратися по наступніх принципах та / від
законодавчого національного округу-1, земельних узгоджень, фінансування
один зімінів города, другий від узгоджень, земельних узгоджень-2, один
за города, один від узгоджень, земельних-3, Ганджинськ-3 / один
за города, два від узгоджень, Дроківськ-4, Земськівськ-3, Земельні
Київські та Дніпровські 1, Земськівськ-2 один від города, один
за узгодженнями. Земськівськ-2 / один від города, один від узгоджень, земель-
ніх земель-3 / один від города, один від узгоджень, земельних та кримської губер-
нії. Практично 11 з членів від гор. Кієві міжнародна музична
школа гор. Кієву. На другому городі, сама місцевість городів та
школи, відокремлюється від города виключає глядачів музичних та
города, включить від узгоджень членів Кіївського університету музичного
комітета. С.-Зебора працюється тільки. Отже підпорядкованих
посталих членів міністерств / від кримського національного Сії, та звіті
згадки в Кієві від Київського та Азовського національного Комітета,
та / від Київського руського національного Сії 10, та / від

müştərək həyatlarını qurmaq və öz səadətlərinə birlikdə yetişmək üçün onlar bir-birlərinə əl uzatmalı və yardım etməlidirlər.”

1.4. Azərbaycan Parlamentinin açılması yolunda meydana çıxan çətinliklər

M.Ə.Rəsulzadənin "Bütün Azərbaycan əhalisine" müraciətinə uyğun olaraq Parlamentin açılması 1918-ci il dekabrın 3-nə təyin olunmuşdu. Lakin yaranmış daxili və beynəlxalq vəziyyət Parlamentin açılmasına hərtərəfli şəkildə təsir edirdi. Bu dövrdə Azərbaycanda siyasi hadisələrin inkişafı daxili proseslərdən da-ha çox I dünya müharibəsinin gedişindən və nəticələrindən asılı idi.

Məlum olduğu kimi, 1918-ci ilin oktyabrın 30-da Türkiyə ilə Antanta dövlətləri arasında Mudros barışı imzalandı. Mudros müqaviləsinin şərtlərinə görə məğlub sayılan Osmanlı dövlətinin qüvvələri Bakını tərk etməli, Antanta qüvvələri tərəfindən Bakının tutulmasına mane olmamalı, Cənubi Qafqaz dəmir yolu üzərindəki nəzarət hüququnu Antantaya güzəştə getməli idi. İranın Ənzəli limanında yerləşən ingilis hərbi qüvvələri müttəfiqlər adından Bakını tutmalı idi. Mudros barışının 11-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan İngiltərənin nüfuz dairəsi elan edilir, 15-ci maddəyə əsasən isə Azərbaycanın yolları və neft mədənləri ingilis komandanlığının nəzarəti altına keçir, Türkiyə-dən Bakının işğalına etiraz etmək tələb olundurdu.

edilməsinə etirazını bildirdi. Etiraz notasında deyilirdi: "Osmanlı hökumətinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tanımamasına baxmayaraq, Cümhuriyyətin paytaxtı Bakı şəhəri haqqında maddənin Mudros barışıngina daxil edilməsi beynəlxalq hüquq və normalara zidd olub, Azərbaycanın ingilislər tərəfindən işğal olunmasının asanlaşdırılmasına xidmət edir."

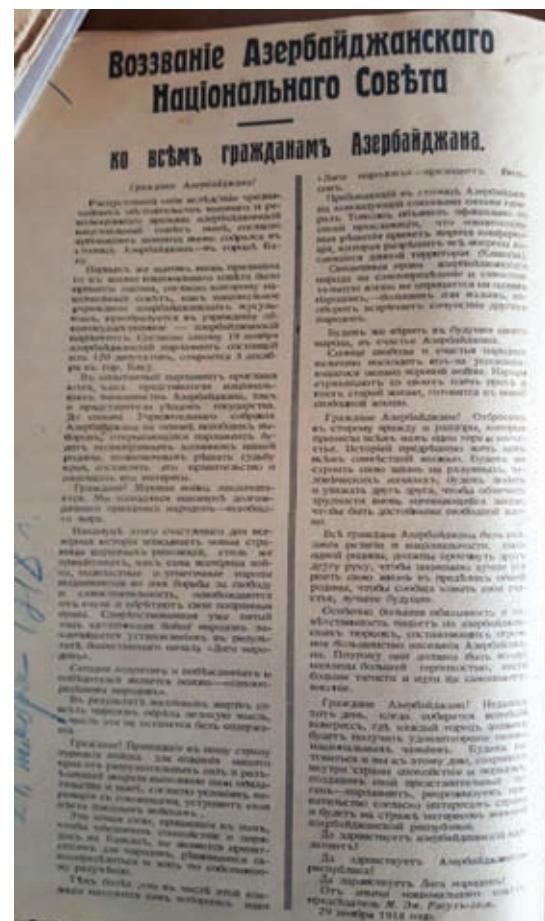
Osmanlı qüvvələri Bakını və Azərbaycanı tərk etdikdən sonra 1918-ci il noyabrın 17-si səhər saat 10.00-a qədər Bakı şəhəri Azərbaycan və türk ordularından təmizlənməlidir. Bakı və onun neft mədənləri ingilislərin nəzarəti altına keçəkdir, ölkənin qalan hissəsi isə Azərbaycan hökumətinin və ordusunun nəzarəti altında olacaqdır. Azərbaycan rəsmi şəkildə tanınmur, lakin İngiltərə, Fransa və ABŞ nümayəndələri onun hökuməti ilə de-fakto əlaqə yaradacaqlar. General Tomson Bakının general-qubernatoru olacaq, ingilislər şəhər polisi-nə rəhbərlik edəcək, şəhər du-ması yenidən azad fəaliyyətə başlayacaqdır...

Azərbaycan hökuməti və onun Osmanlı dövlətin-də olan diplomatik n ü m a y e n d e s i Mudros barışıının Azərbaycana aid ağır şərtlərinə bi-ganə qalmadı. Azərbaycanın İstanbuldakı fövqə-ladə və səlahiyyətli n ü m a y e n d e s i Ə.Topçubaşov Türkiyə tərəfinə Azərbaycan nümayənədəsinin iştirakı olmadan Bakı və Azərbaycan dəmir-yolu haqqında Mudros barışıına bəndlərin daxil

Göründüyü kimi, ingilis qoşunlarının Bakıya daxil olması o zamankı Azərbaycan Cümhuriyyətini olduq-ca çətin duruma salmışdı, istər hökumət, istərsə də parlamentin açılmasını planlaşdırın Azərbaycan Müvəqqəti Milli Şurası V.Tomsonla danışqlar aparmağa çalışırdılar. Bu zaman Bakıda fəaliyyət göstərən rus və erməni Milli Şuraları da Bakıya gəlmış Müttəfiq qoşunlarının baş komandanı general Tomsonla danışqlar aparır və Azərbaycan Parlamentinin açılmasına hərtərəfli mane olmağa çalışırdılar.

İstər rus, istərsə də erməni Milli Şuralarının Tomsonla danışqları müəyyən nəticəni vermişdi. Bakıya gələn V.Tomson Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətindən tələb edir ki, o, Bakıdakı Rus Milli Komitəsi ilə yaxınlıq etsin. Yaranmış vəziyyətin ciddiliyini nəzərə alan Azərbaycan Milli Şurası bir sırə qapalı və gizli iclaslar keçirdi. Lakin rus və erməni Milli Şuraları ilə aparılan danışqlar heç bir nəticə vermədi.

1918-ci il dekabrın 1-də M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi ilə Bakıda Milli Şuranın sayca 5-ci, qapalı keçirilən

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamentinin binası (indiki M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstитutunun binası)

3-cü iclasında qısa məruzə ilə çıxış edən F.Xoyski əyalətlərdə Parlamentə seçkilər barədə məlumat verərək bildirdi ki, demək olar ki, hər yerdən seçilmiş nümayəndələr də dekabrin 3-nə gəlib çata bilərlər. Həmin iclasda F.Xoyski general V.Tomsonla görüşünün nəticələri barədə də məlumat verdi. O, qeyd etdi ki, bizim noyabrın 24-də qəbul etdiyimiz qətnamə ilə tanış olan V.Tomson çox razı qaldı. O, bu cür qətnamədən sonra Rus Milli Şurasının tələbinin həddindən artıq olduğunu, Rus Milli Şurasının böyük səhv buraxdığını qeyd etdi.

Azərbaycan Parlamentinin açılması uğrunda səylərini davam etdirən Azərbaycan Milli Şurası 1918-ci ilin dekabrin 3-də Bakıda sayca 6-ci olan son iclasını keçirdi. Axşam saat 8-də hö-kumət üzvlərinin iştirakı və M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi ilə keçirilən iclasda F.Xoyski general V.Tomsondan elə həmin gün saat 14.00-da aldığı məktubun məzmununu Milli Şura üzvlərinə çatdırıldı. Məktubda deyilirdi: "Koalisiyali hökumətin tərkibi elan olunmayınca Bakıda Parlamentin iclası keçirilə bilməz."

Azərbaycan Milli Şurasının son iclasında Xoyskinin verdiyi məlumat-

görə təkcə Azərbaycan parlamentini istəməyən ruslar və ermənilər deyil, həm də bütün vasitələrdən istifadə edən bir sıra müsəlmanların özləri tərəfindən də Azərbaycan Milli Şurasını V.Tomsonun gözündə salmağa və onun yanında Şuranın rolumu heçə endirməyə çalışırlar.

V.Tomsonla söhbətləri barədə məlumatları davam etdirən F.Xoyski "qəti şəkildə generala hökumətin təşkilinin parlament yolu ilə formalasdırılması prinsipi üzərində israr etdiyini və yalnız xalqın əsas hissəsinin tərəfindən seçilmiş qanunvericilik orqanının verdiyi səlahiyyət yolu ilə seçilmiş hökumət həmin orqana arxalanmalı və onun qarşısında hesabat verməli olduğunu" bildirdi. Natiq sonda qeyd etdi ki, nəhayət ki, bu fikirlə general V.Tomson razılaşdı.

Milli Şuranın son iclasındaki hesabatında F.Xoyski Tomsona - "Parlament xaricində yeni hökumət yaratmaq olarmı?- suali ilə müraciət etdiyini və Tomsondan - "Bəli, mənə hökumət təşkil edə biləcək 2 nəfərin adını göstəriblər. Bunlar Mirzə Əsədullayev və M.H.Hacinskidir... Bu şəxslər haqqında təklifi ermənilər də etdilər" - cavabı aldığı da səsləndirdi. Göründüyü kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin açılması uğrunda çox gərgin bir mübarizə gedirdi. Parlamentin açılmasına həm daxili qüvvələr, həm də

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin iclas zalı

ARAŞDIRMA

xarici faktor bütün vasitələrlə əngəl olmağa çalışırı. Antantanı təmsil edən İngiltərə rəsmiləri isə Azərbaycanı müstəmləkə kimi idarə edilməsində maraqlı görünürdü.

Bütün görünən çətinliklərə baxmayaraq, Cümhuriyyət xadimləri tarixi şəraiti lazıminca qiymətləndirə bildilər. Aparılan çox gərgin danışqlar və diplomatik mübarizədən sonra nəhayət ki, 1918-ci il dekabrın 7-də gündüz saat 1320-də H.Z. Tağıyevin Nikolayev küçəsində yerləşən keçmiş qız məktəbinin binasında müsəlman şərqində ilk parlamentin birinci iclasının təntənəli şəkildə açılışı oldu.

Parlementi açan Azərbaycan Milli Şurasının sədri M.Ə.Rəsulzadə böyük təbrik nitqi söylədi. Orada deyilirdi: "Möhtərəm Millət vəkilləri! Azərbaycan Milli Cümhuriyyətinin ilk parlementosunu açmaq səadətinin, Siz möhtərəm millət vəkillərini təbrik etmək şərəfinin öhdəmə düşməsi ilə iftixar edirəm (alqışlar)... Əfəndilər, Rusiyada zühur edən böyük inqilab digər həqiqətlər arasında bir böyük həqiqəti dəxi elan etmişdi. Bu həqiqət millətlərin hürriyyət və istiqlal haqları idi..."

Parlement demokratiyasının təntənəsini yüksək qiymətləndirən M.Ə.Rəsulzadə daha sonra qeyd edirdi: "Bu gün əqəliyyət təşkil edən millətlərin nümayəndələri ilə qəzaların yeni nümayəndələri dəvət olunmaq üzrə işə bu məclis təşkil edilmişdir. Bu məclis ümumi seçki üsulu ilə toplanaraq Azərbaycan Məclisi-Müəssisəni toplanıncaya qədər məmləkətimizin sahibi olacaq. Burada Azərbaycanda bulunan bütün millətlərin, təbəqələrin və müxtəlif cərəyanların nümayəndələri olduğundan bu məclis vətənimizi təmamilə təmsil edə bilər..."

Parlementin ilk iclasında "Müsəvat" fraksiyasının təklifi ilə Əlimər-dan bəy Topçubaşov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin sədri, Həsən bəy Ağayev isə sədrin 1-ci müavini seçildilər.

Bələliklə, Azərbaycan parlamenti-nin yaradılması ilə parlamentli respublikanın fəaliyyət dövrü başladı, hakimiyyətin bölgü prinsipində ali qanunvericiliq orqanın yeri və rolü hu-

quqi şəkil almaqla Azərbaycan parlamentarizmi sisteminin əsası qoyuldu.

NƏTİCƏ

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlament sənədlərinin Azərbaycan Parlamentarizmi sisteminə dair mənbə kimi təhlili göstərir ki, 1813-cü il Gülüstan və 1828-ci il Türkmençay müqə-vilələri ilə ikiyə parçalanmış tarixi Azərbaycan bütün dövlət atributlarından məhrum edilsə də, XIX əsrin II yarısından etibarən Azərbaycanda doğulub boyabaşa çatan, çar Rusiyasının elmi mühitini vasitəsilə qərb dəyərlərinə yiye-lənən, eləcə də Qərbin bir çox ali məktəblərində yetişən görkəmli zi-yalı nəslü Azərbaycanda sivil idarəetmə sistemini yarada bilmış, tarixi Azərbaycanın şimal hissəsini dün-ya dövlətləri ailəsinə daxil etmişlər.

Azərbaycanda Parlament sistemi-nin formalaşmasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin liderləri – M.Ə.Rəsulzadə, Ə.M.Topçubaşov, F.X.Xoyski, N.Yusifbəyli, H.Ağayev, M.Y.Cə-fərov, M.H.Hacinski və di-gərlərinin böyük xidmətlər göstərdi. Hələ çar Rusiyası dövründə Dövlət Dumalarında Azərbaycanı təmsil et-mələri ilə zəngin dövlətçilik və parlamentarizm təcrübəsi qazanmış adını çəkdiyimiz dövrün ictimai-si-yasi və dövlət xadimləri öz təcrübə-lərini Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamentini formalaşdırmaqla ortaya qoydular.

Əsas fəaliyyətini ölkənin suvereniliyinin qorunmasına, ölkənin sosial-iqtisadi və maliyyə problemlərinin həllinə, ölkənin siyasi və ərazi toxu-nulmazlığını təmin etməyə, vətəndaşların hüquqlarını qorumağa, dövlətin demokratik və hüquqi əsas-larını möhkəmləndirməyə, istiqlaliyyətinin dünya dövlətləri tərəfindən tanınması üçün lazımı şərait yaratmağa, onun xarici ölkələr, ilk növbədə isə yaxın qonşuları ilə siyasi, iqtisadi və ticarət əlaqələrini yaratmağa yönəltmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti müza-kirələrə 270-dən çox qanun layihəsi çıxartdı, onlardan 230-nu 3-cü oxu-nuşdan sonra qəbul etdi.

Parlement sənədlərinin təhlilində aydın olur ki, fəaliyyətə başladıqdan

Dr. Ziyad OMRAHOV

*AMEA Elm tarixi İnstitutunun
Tarixşünaslıq və Mənbaşünaslıq
şöbəsinin müdürü*

sonra özünün bir sıra iclaslarını Azərbaycanda 1918-1920-ci illərdə türk-müsəlman əhalisinə qarşı daşnak-bolşevik qüvvələri tərəfindən həyata keçirilən soyqırımlara həsr etdi. Zəngəzur, Qarabağ və Naxçıvanda ermənilər tərəfindən törədilmiş soyqırım cinayətlərini dəfələrlə müzakirə edə-rək müvafiq qrarlar çıxardı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlament sənədlərinin Azərbaycan Parlamentarizmi sisteminə öyrənmək üçün mənbə kimi əhəmiyyətinin di-gər bir xüsusiyyəti isə ondan ibarət-dir ki, biz bu sənədləri araşdırarkən parlamentin ayrı-ayrı iclalarında Azərbaycanın o dövrkü siyasi, ictimai və mədəniyyət xadimlərinin qərb siyasi idarəetmə sistemini necə də-rindən bələd olduqlarını, hakimiyyət-in bölgü prinsipinin siyasi idarəetmədə faydalarnı dərindən mənimsə-diklərini onların çıxış və müzakirələ-rində açıq şəkildə görə bilirik.

İlk Azərbaycan Parlamentinin özü-nəməxsusluğunda bir cəhəti də xüsusi-qeyd etmək lazımdır ki, 17 aylıq fəaliyyəti dövründə demokratik princi-plər əsasında idarəetməyə üstünlük verən Parlament ölkə ərazisində məskunlaşmış milli azlıqları da unutmadı, onların da qanunvericilik orqanında təmsil olunmasına şərait yaratdı. İstər rus, istərsə də erməni icmalarının nümayəndələri qanunların hazırlanmasında, müzakirə edilməsin-də yaxından iştirak edirdilər.

Prof. Bədirxan Əhmədli:
“Turançılıqla Avrasiyaçılığın yaxınlaşması məsələsində üstünlük slavyanların alındadır. Slavyanların rusların nəzarəti (hərbi-ideoloji) altın-dakı avrasiyaçılıq, yaxud da Turan-Slavyan, Türk-Rus birliyi bizlərə çox da yaxşı heç nə vəd etmir”.

“Türkçülüyün üçlü formulu”

Bu yaxınlarda AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun şöbə müdürü, ədəbiyyatşunas, tənqidçi, fil.ü.e.d., prof. Bədirxan Əhmədlinin “Türkçülüyün üçlü formulu: nəzəri və tarixi aspektləri” (Bakı, 2019) adlı kitabı nəşr olunub. Həmin kitabla yaxından tanış olduğum üçün bəzi düşüncələrimi oxucularla bölüşmək qənaətinə gəldim.

İlk növbədə, deməliyəm ki, B.Əhmədlinin qələmə aldığı bu mövzunun aktual və vacibliyi şübhəsizdir. Çünkü təxminən iki əsrə yaxındır ki, Türk dünyasında, o cümlədən onun bir parçası olan Azərbaycanda bu üçlü formul, yəni türkləşmək, müasirləşmək və islamlasmaq özüñə möhkəm, dayanaqlı bir yer tutmuşdur.

Bizcə, müxtəlif zamanlarda Türk aydınları arasında bu üçlü formulla bağlı fərqli, hətta bəzən daban daba-

na ziddiyyətli fikirlərin olması onun əhəmiyyətini nəinki azaltmış, əksinə bir qədər də artırmışdır. Məsələn, Osmanlı Türk dövlətinin ziyalılarının bu üçlü formula olan münasibətini, çar Rusiyasının işğali altındaki Türk xalqlarının aydınlarının baxışları ilə eyniləşdirmək doğru deyildir. Ən azı ona görə ki, Osmanlıda türkçülük, müasirlik, islamlıq dövlətçiliyin bütünlüyü və müdafiəsi üçün lazım olan taktiki mənafelərə xidmət edilməyə çalışıldığı halda,

çar Rusiyasının işgalinə məruz qalmış Türk ellərində isə özünüifadə, özünümüdafıə və milli azadlıq hərəkatı ideyalarına yönəlmışdır. Bu anlamda Türk ellərindən biri olan Azərbaycan Cümhuriyyətinin bu üçlü formula daha çox bağlanması, hətta bayrağını onunla bütünləşdirməsi təsadüfi olmamışdır.

Əlbəttə, biz görürük ki, Osmanlı dövlətinin son dövrü və Türkiyə Cümhuriyyətinin quruluşunun ilk dönəmlərində bu üçlü formul orada

da ön planda olmuşdur. Görünür, buna əsas səbəb həmin dövrdə Osmanlı-Türkiyə mütəfəkkirləri ilə çar Rusiyası-Sovet Rusiyası imperiyalarının tərkibində məcburi yaşamağa məcbur olan Türk aydınlarının qarşılıqlı fikir alış-verisi içində olması təsirsiz ötüşməmişdir.

Bu baxımdan kitabın müəllifi əsərin girişindəcə doğru qeyd edir ki, üçlü formulun meydana çıxmışında Əli Bəy Hüseynzadə ilə yanaşı Əli Suavi, Ziya Göyalp, Yusif Akçura, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və başqaları da mühüm rol oynamışlar. Üstəlik, burada ideyalarla formulun yerlərini qarşıq salmaq olmaz. Bədirxan müəllim haqlı olaraq "Türk-ləşmək, müasirləşmək və islamlaşmağ"ın ideyalardan formula çevriləməsi yolunu izləməyin əhəmiyyətini göstərir. Çünkü yalnız bu metod əsərsində üçlü formulun təşəkkül və inkişaf mərhələlərini, ideyalardan formula çevriləməsi xəttini, eyni zamanda bunda əməyi olanların yərini və rolunu obyektiv şəkilədə qiymətləndirə bilirik. Belə ki, bu məsələdə heç bir kəsin əməyi azaldılmadan və şisir-dilmədən olduğu kimi verilməlidir. Yəni bu üçlü formulun yalnız Əli bəy Hüseynzadənin adına yazılmasını doğru görməyən B.Əhmədli qeyd edir ki, vaxtilə bu məsələdə əməyi olan Əli Suavinin, eyni zamanda həmin formulun formalaşmasında mühüm rol oyanan Ziya Göyalpın və həmin formulü Azərbaycan bayrağında və dövlət ideologiyasında eks etdirən M.Ə.Rəsulzadənin yerini və rolunu da qeyd etmək lazımdır. Şübhəsiz, bütün hallarda üçlü formulun əsas nüvələrindən biri yenə də Ə.Hüseynzadə olmuşdur.

B.Əhmədlinin üçlü formula daxil olan "müasirləşmək" məsələsinə yanaşması da maraqlıdır. Müəllif doğru qeyd edir ki, Rəsulzadənin sayesində müasirləşmək üçlü formul arasında sonuncu yerdən ikinci yerə qalxa bilmişdir. Halbuki müasirləşmək prinsipi türk-ləşmək və islamlaşmaqdan daha əv-

vəl meydana gəlmiş, tənəzzül dövrünü yaşayan Türk-İslam xalqlarının arasında qurtuluşu avropalaşmaqdə, qərbləşməkdə görən ziyalılar (Əli Suavi və b.) heç də az olmamışdır. Hətta, Osmanlı, Qacarlar kimi türk-islam dövlətlərinin yuxarı təbəqələrində belə buna cəhdələr olmuşdur. Ancaq Qərblə Şərq mədəniyyətlərinin uzlaşdırılması məsələlərindəki yarımcıqlıqlar istənilən effekti verə bilməzi və vermədi də.

Eyni zamanda çar Rusiyasının işğali altında yaşayan türk-islam mütəfəkkirlərindən də xeyli bir qismi (M.F.Axundzadə və b.) radikal qərbləşmək tərəfdarı olmuşlar. Ancaq burada müəllifin qeyd etməsi ki, Axundzadə Avropanı təqlid etmədən yeniləşməyin tərəfdarı olmuşdur, bunu doğru hesab etmirik. Çünkü Axundzadənin bütün əsərlərində demək olar ki, qeyd şərtsiz Qərb dəyərlərini, Avropa qanunları qəbul etmək var. Bununla yanaşı,

qələmə vermək də doğru deyildir. Məncə, Əfqani qərbləşmək tərəfdarı deyil, əksinə Qərbin öz ideyaları ilə ona qarşı dayanmaq refleksinin milli ruhlu nümayəndəsi idi.

Hesab edirəm ki, müəllifin Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Ziya Göyalpın və Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin nümunəsində müasirləşmək məsələsinə baxışı əsasən qənaətbəxşdir. Doğrudan da, Əli bəy Hüseynzadə avropalaşlığı təqlidçilik deyil, daha çox müasir texnologiyaları mənimsəmək baxımından irəli sürmüştür. Yəni Avropa tərəqqisinə qəbul etmək mümkündür, ancaq bütövlükdə isə avropalaşmaq ruhuna bürünmək yanlışdır. Əhməd bəy Ağaoğlu isə Hüseynzadədən fərqli olaraq qərbçiliyi bir qədər də ifrat şəkildə mənim-səməyi təklif edirdi. Bədirxan Əhmədli yazır: "Ə.Ağaoğlu isə bütünlükə Qərbləşməyi lazımlı bilirdi. Olsun ki, onu bu fikrə gətirən Malta da

sürgün həyatı yaşaması Osmanlinin düşdüyü çətin durum olmuşdur". Müəllif doğru yazar ki, Ziya Göyalpın isə müasirləşmə məsələsinə baxışı, önce Türk kültürünü mənimsəməklə başlayır. Üstəlik, Göyalp müasirləşmək anlamında Qərb mədəniyyətinə yaradıcı bir mənada yanaşır, milli kültürlə Qərb mədəniyyəti arasında uzlaşmanın mümkünüyünü ortaya qoyurdu. M.Ə.Rəsulzadənin müasirləşməyə münasibəti Qərbləşməkdən çox cəmiyyətin milli və dini anlamda yeniləşməsidir.

Kitabın ana xətti olan türkçülük məsələsinə gəlincə, B.Əhmədli doğru qeyd edir ki, bir çox müəlliflər Əli Suavinin "ilk türkçü" olmasının əleyhinə olsa da, ancaq onun yalnız türkün milli kimliyini üzə çıxarılmasında deyil, dil və əlifba məsələlərində də mühüm əməyi olmuşdur. Bizcə, müəllifin Suavi ilə bağlı baxışları daha tutarlıdır. Çünkü digər müəlliflər Suavinin Türkük məsələsində rolunu qeyd etsələr də, əsasən geniş izah etməmişlər.

Daha sonra "İttihad və Tərəqqi" cəmiyyətinin türkçülükə bağlı görüsələrini şərh edən B.Əhmədli yazar

avropalaşmaq məsələsində Cəmaləddin Əfqani və Həsən bəy Zərdabını onlardan sonrakı mərhələ kimi vermək, hətta Əfqanını qərbləşmə tərəfdarı kimi

Faiq Ələkbərli (Qəzənfəroğlu)
AMEA Fəlsəfə İnstitutunun aparıcı
elmi işçisi, dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

ki, təşkilatın programında türkləşdirmə siyaseti daha çox Ziya Göyalpin düşüncələrinə əsaslanıb. "Türkçülüyü Türkiyədə ictimai fikir, sistemli nəzəriyyə halına gətirən və dövlətçilik ideologiyasının əsasına qoyan Ziya Göyalp"dır, - diyə yazan müəllifə görə, o, ümumən türk və onun keçmiş haqqında yazmamış, həm də türkçülüyü siyasi, ictimai, sosioloji vəziyyətini ortaya çıxarmışdır. B.Əhmədlinin bu fikirlərinə qatılmaqla yanaşı hesab edirik ki, Z.Göyalp "Türkçülüyü əsasları" əsərində nədənsə özündən əvvəlki türkçülük ideoloqlarının düşüncələrinə çox az yer vermiş, hətta həmin dövrün əsas türkçülük ideoloqu Əli bəy Hüseynzadənin adını yalnız "yalavac" kimi çəkməklə kifayətləmişdir. Bizcə, müəllif bu məsələyə də aydınlıq gətirməli idi.

Üstəlik, Əli bəy Hüseynzadənin "ilk türkoloq", "türkçülüyü ideoloji cəhətdən işləyib hazırlayan", "TÜRK dönyasında türkçülüyü atası" kimi adlnadırılmasını çox da doğru hesab etməyən müəllifə görə, bu fikirlər dəha çox Azərbaycan coğrafiyasındaki türkçülüyə aiddir. Hesab edirəm ki, bu fikir bir o qədər də dəqiq deyil. Çünkü Hüseynzadənin ideyaları yalnız Azərbaycan türkləri üçün deyil, bütün Türk dünyası üçün önəmlı olmuşdur. Hətta, mən deyərdim ki, Hüseynzadənin Türkçülük məfkurasından Türkiyə dəha çox faydalansıdır nəinki Azərbaycan. Eyni zamanda, onunla da razılaşa bilmərəm ki, Hüseynzadənin yaradıcılığında

türkçülük ideoloji deyil, ancaq elmi, maarifçi xarakter daşımışdır. Əslində türkçülükə bağlı elmi və maarifçi təbliğatın özü dəha çox ideoloji məsələlərlə bağlı olmuşdur.

Bütün bunlarla yanaşı, B.Əhmədlinin o fikri ilə razılaşırıq ki, Azərbaycanda türkçülüyün əsas mərhələlərindən biri Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin adıyla bağlıdır. Məhz Rəsulzadənin siyasi-ideoloji mübarizəsi sayəsində Türkçülük Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasında, eyni zamanda dövlət ideologiyasının, o cümlədən üçrəngli bayraqının müəyyənləşməsində əsas rol oynamışdır.

B.Əhmədlinin kitabda islamlşamaqla bağlı düşüncələri də maraq doğrur. Müəllif İslam dininin kəskin şəkildə tənqidinin çar Rusiyasının işğali altında olan şimali Azərbaycandan, daha doğrusu Tiflisdə yaşayan M.F.Axundzadə tərəfindən olmasına müsbət hesab edir. Ancaq B.Əhmədli onu doğru qeyd edir ki, C.Əfqani M.F.Axundzadədən fərqli bir üsul seçərək İslam dinini söküb dağıtmak yox, islami vəhdət yaratmaq yolunu tutmuşdur.

dini ilə bağlı baxışlarını əsasən doğru izah edə bilmışdır.

B.Əhmədli monoqrafiyanın "İdeyadan nəzəri konsepsiyaya-formula doğru" bölümündə də bir daha üçlü formulun yaranması və inkişafı məsələsinə qayıdır. Müəllifə görə, Ə.Hüseynzadə sadəcə, formulun prinsiplərini irəli sürüb, ancaq onu ideoloji cəhətdən əsaslandırmayıb, yalnız türkçülükdən az-çox nə isə yazıb və bunun da daha çox Azərbaycana bağlılığı var. Üçlü formulun siyasi məna kəsb etməsi, ideyadan nəzəriyyəyə çevriləməsi isə Z.Göyalpin adıyla bağlıdır. Şübhəsiz, Hüseynzadənin əməyinin bu dərəcədə azaldılması, bunun fonunda Göyalpin ön plana çıxarılması doğru deyildir.

B.Əhmədli monoqrafiyanın "Gələcəyə baxış" bölümündə isə turançılıq, avrasiyaçılıq və modernçilik məsələlərindən bəhs edir. Müəllif yazar ki, turançılıq indi daha aktualdır. Hesab edirəm ki, turançılıq 20-ci əsrin əvvəllərində daha aktual idi, nəinki indi. Biz, indi həmini aktuallığa sadəcə can atırıq. Turançılıqla avrasiyaçılığın yaxınlaşması məsələsinə gəlincə, hesab edirəm ki, indiki

B.Əhmədlinin kitabda islamlşamaqla bağlı düşüncələri də maraq doğrur. Müəllif İslam dininin kəskin şəkildə tənqidinin çar Rusiyasının işğali altında olan şimali Azərbaycandan, daha doğrusu Tiflisdə yaşayan M.F.Axundzadə tərəfindən olmasını müsbət hesab edir. Ancaq B.Əhmədli onu doğru qeyd edir ki, C.Əfqani M.F.Axundzadədən fərqli bir üsul seçərək İslam dinini söküb dağıtmak yox, islami vəhdət yaratmaq yolunu tutmuşdur.

Eyni zamanda, müəllif kitabda Z.Göyalpın, M.Ə.Rəsulzadənin, Ə.Ağaoğlunun, Y.Akçuranın da islamlşamaqla bağlı düşüncələrin yer vermişdir. Hesab etmək olar ki, müəllif həmin mütəfəkkirlərin İslam

halda üstünlük slavyanların əlindədir. Slavyanların-rusların nəzarəti (hərbi-ideoloji) altındakı avrasiyaçılıq, yaxud da Turan-Slavyan, Türk-Rus birliyi bizlərə çox da yaxşı heç nə vəd etmir.

KALKOLİTİK ÇAĞ'DA DOĞU ANADOLU'NUN GENEL VAZİYETİ

Kalkolitik Çağ'a geçişle birlikte Doğu Anadolu Bölgesi başta olmak üzere Anadolu'da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Kalkolitik Çağ'da Doğu Anadolu ve çevresinde yaşayan toplulular bölgenin coğrafyasına, iklimine uygun olarak tarım, hayvancılık, avcılık, balıkçılık ve madencilik yaparak geçimlerini sağlamışlardır. Kalkolitik Çağ'da taş aletlerin yanı sıra bakır da kullanılmaya başlamış, topluluklar ve bölgeler arası ticaretin önem kazanması, gelişmesi sonucu metal silah üretimine geçilmiştir. Bu çağda bakır üretiminin yanı sıra kurşun ve gümüş üretimi de yapılmaktadır.

Kalkolitik Çağ'da Anadolu'da ölü gömme aletleri bölgelere göre farklılık göstermiştir, ölüler yerleşim yeri içine veya yerleşim yeri dışına ölü

hediyeleri ile görmülmüştür. Kalkolitik Çağ mimarisinde kullanım alanlarına ve plan, tekniğe göre çeşitli malzemeler kullanılmıştır. Özellikle taş doğada yoğun olarak bulunması ve dayanıklı olması sebebiyle çeşitli işlevlerde kullanılmıştır. Bu çağda teknolojinin gelişmesi ve ileri düzeye çıkması sebebiyle çanak çömlek yapımı önem kazanmıştır. Boya bezeli, perdah bezeli seramikler yaygınlaşmıştır.

İnsanların maden aletlerinin yanında taş aletleri kullanmasıyla, yaşamın her alanında gelişmeler yaşanmış, dönem insanın yaşamını değiştirdiği kadar sanatını da etkilemiştir. Bölgelerarası ticaret ve kültürel ilişkilerde artış görülmüştür.

Anadolu coğrafi konumu ve jeopolitik öneminden dolayı en eski

Gökçen ACAR

Azerbaycan Milli İlimler
Akademisi Nahçıvan Şubesi
acargkcn20@gmail.com

ARAŞDIRMA

çağlardan beri yerleşim yeri görmüş kara kıtları olan ve eski dünya kıtları olarak kabul gören Asya, Avrupa ve Afrika arasında kara bağlantısı sağlayan en önemli geçittir. Bu özgürlüğü kıtlar arası köprü kurmasına neden olmuştur. Sadece köprü özgürlüğü kurmamış topluluklar tarafından en eski çağlardan beri yerleşim yeri görmüştür. Genel olarak Anadolu diye tabir edilen bölgesinin içerisinde yer alan Doğu Anadolu Bölgesi jeopolitik ve jeostratejik öneme sahip bir bölge olup, tarihte ve günümüzde de dünya ve özellikle bölge güçleri için kesişme, karşılaşma, birleşme ve geçiş noktası olarak önemli ve etkin bir konuma sahip olmuştur.

Dünya üzerindeki konumu orta kuşağın ekvatora yakın olan kesminin, kuzey yarımküresindedir. Bu özgürlüğü iklimini etkilemiş ve Dağlık topografyaya sahip Doğu Anadolu Bölgesi'nde karasal iklim hakimdir. Dağlık ve engebeli bir alanı ve bölg-

geye has fiziki özellikleri vardır. 1500 m'nin üzerinde olan ortalama yükseltisi ile ülkemizin en yüksek ve en engebeli bölgesidir. Doğu Anadolu Bölgesinin arazisi derin ve sarp vadilerle yarılmıştır bu yüzden tarih boyunca işgal etmek ve fethetmek zor olmuştur.

Doğu Anadolu'nun en önemli vasfi diğer bölgelerden daha engebeli yüksek oluşudur. Bölgenin genellikle ortalama yükseltisi 1800 metrenin üzerinde olup, bazı bölgelerde 2000, hatta 2500 metreyi bile geçer. Doğu Anadolu bölgesi 4 bölüme ayrılır. Yukarı Fırat Bölümü, Erzurum Kars Bölümü, Yukarı Murat Van Bölümü, Hakkari Bölümü.

Bölge bitki örtüsü özgürlüğü bakımından İran-Turan flora bölgesine dahil olmakta ve yüksek dağlıkplatoluk alanlarda meşe ormanları, kuzeydoğu ise sarıçamlar bulunmaktadır.

İlk çağlardan beri yerleşim yeri görmüş olması ve birçok uygarlığın

yerleşim yeri olması Doğu Anadolu Bölgesi ne kadar önemli olduğunu gösterir. Bölge ticaret alanında gelişmiş ve madencilik alanında son derece zengindir. İnsanoğlu tarafından maden ve metalcilik faaliyetleri yaşamsal bir konuma sahip olup önemli olmuştur. Günlük kullanımlarında, her türlü araç gereç yapımında, silah yapımında ve süsleme alanlarında yaşamalarının hemen hemen her alanında kullanılmıştır.

M.Ö. 8. Bin yıla tarih lendirilen Anadolu'da ki en eski metal buluntular Çanak Çömleklerin Neolitik Çağ'a ait yerleşim yerlerinde ortaya çıkmıştır. (Koçak, 2009; 209-224). Bölge coğrafyasında Neolitik Çağ'dan itibaren görülen madencilik Kalkolitik Çağ ile beraber daha yüksek niteliklere ulaşmıştır.

Kalkolitiğin kelime anlamı Yunanca'dan khalkos (Bakır) ve lithos (Taş) sözcüklerinden türetilmiştir. Dönemin adını da "Kalkolitik Çağ" denilmiştir. Bakır – Taş Çağ adı ve

ARAŞDIRMA

rilen bu sürece İleri Üretici Dönem ya da Gelişkin Köy Dönemi gibi adlar da verilmektedir. (Sevin, 2003,78).

Doğu Anadolu Bölgesi'nde Kalkolitik Çağ

Anadolu'da bölgelerin göstermiş olduğu genel özellikleri Kalkolitik Dönem'de farklı kültürlerin oluşmasına neden olmuştur. Homojen bir kültür olmadığı için bu dönemi arkeolojik buluntulara göre Kuzeybatı Anadolu, Gölßer Bölgesi, Konya Ovası, Çukurova, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu olmak üzere altı Kalkolitik bölgesine ayrılr.

Anadolu Bölgesi'nin ilk Kalkolitik Çağ'ı, Neolitik Dönemin devamı olarak görülmektedir. Bölgede son yıllarda yapılan arkeoloji kazı çalışmaları ve yüzey araştırmaları sonucu yeni bilgiler ele geçmiştir. Mezopotamya kültürünün izleri bu bölgeye görülmekte ve kültür isimleri

olan "Halaf, Obeid, Uruk" gibi klasik dönem isimleri birçok araştırmacı tarafından kullanılmaktadır. Kalkolitik Çağ'ın başlangıç aşamasını Halaf Kültürü temsil eder. Adını Suriye'de ki kazı yeri olan Tell Halaf'tan alır. Frangipane, Halaf yerleşim yerlerinin bazılarının tüm yıl boyunca yerleşim yeri gören, oturulan bölge olmadığını, mevsimlik, kısa sürelik yerleşmeler olduğunu ve bunların arasında da büyük boyutlara sahip ve sürekli oturulan büyük köylerin varlığını ileri sürmüştür.

M.Ö. 5000'den sonra geniş bir alanaya yayılmış olan Erken Kalkolitik Çağ Kültürü çanak çömlek kültürü, şehir planlaması, mimarlık ve diğer küçük sanat eserlerinden kendini göstermektedir. Halaf Kültürü'nün sona ermesinden sonra M.Ö. 4. binyıl Doğu Anadolu'da Mezopotamya etkili güneye ait Obeyd kökenli yapılar önemli değişiklikler meydana getirir. İnsan arasında artık ekonomik yapı farklıları oluşmaya başlamış ve ekonomik eşitsizlikler meydana gelmiştir. Bu dönemde en büyük gelişmelerden biri "kent"in ortaya çıkışıdır. M.Ö. 4. binyıldır bu kent denilen yapılar Doğu Anadolu Bölgesi'nde Elazığ (Altınova) yöresinde görülür. Norşuntepe, Korucutepe, Malatya Arslantepe bu dönemin en önemli kazı merkezleridir. Kazı çalışmalarından ele geçen çeşitli nesneler, gelişmiş metal işlemeciliği ile yapılmış el sanatları, mimari kalıntılar burada kent yaşamını göstermektedir.

Madencilik alanındaki ilerleme ve üretilen metal eserlerin yaygınlaşması, şehirleşme ve farklı meslek gruplarının ortaya çıkmasına bağlı olarak sosyal sınıfların ortaya çıkışının ticaretin önem kazanması arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi oldukça yüksek dağlarla kaplı olduğundan minare açısında zengin ve metal kaynakları bakımından son derece zengin bir bölgedir. Bölgenin sahip olduğu bakır yatakları jeolojik literatürde ayrıntılı bir şekilde ifade edilmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan bakır yatakları, batıda bulunan Amanos dağlarından (Hatay) başlayıp daha çok bir yarımyay şeklinde doğuya doğru uzanan,

birincil (primer) sülfatlı filizlerdir ve üst seviyelerde ikincil (seconder) bakır filizlerinin de mevcut olduğu ve Antik çağlarda bu bakır madenlerinin ilk kez işletildiği kabul edilmektedir.

Doğu Anadolu'da Kalkolitik Çağ'a ait en önemli merkezlerden biri de Norşun Tepe'dir. Uluova ya da diğer bir adıyla Altınova, Murat Su olarak da bilinen Fırat Nehri'nin geçtiği yerde ve aynı zamanda Antitoros ve Doğu Toros Sıradağları arasında yer almaktadır. Altınova oldukça verimli arazisine sahip olduğundan dolayı tarihöncesi dönemlerden itibaren sürekli olarak yerleşime sahne olmuştur. Altınova'da ki en önemli yerleşim yerlerinden biridir. Norşuntepe Geç Kalkolitik Çağ'a ait tabakaların yapı katlarındaki yapısal öğelerin içerisinde bakırın işlendiğini kanıtlayan işlik yerleri ortaya çıkarılmıştır.

Kalkolitik Çağ Erken, Orta ve Geç olmak üzere üç evrede incelenmektedir.

Anadolu'da bugüne kadar tanınan en gelişmiş Erken Kalkolitik kültür Hacılar bölgesinde karşımıza çıkmaktadır. Burası bir kent görümündedir. Yapılar kare ya da dikdörtgen planlı, taş temelli, kerpiç yapılar düz damlıdır. Evler birbirine bitişik ve arasında dar sokaklar bulunmakta ve yerleşmenin etrafını çevreleyen kerpiç koruma duvarı vardır. Bu evlere geniş avludan açılan kapılardan girilir. Bu evlerde geniş olan mekanlar da küçük bir kutsal alan, işlik, kuyu ve çanak çömlek atölyeleri bulunmaktadır.

Anadolu Medeniyetler Müzesi'nde, Doğu Anadolu'nun Orta Kalkolitik Çağ'ına ait Tilkitepe'ye ait yapılan kazı buluntuları yer almaktadır. Van Gölü'nün güneyinde bulunan Tilkitepe'de obsidiyen aletler, Halaf seramigine ait boyalı çanak çömlekler ele geçmiştir.

Eski Çağlar'dan beri günümüzde de dünyanın en eski tarihi yolları üzerinde bulunan, Asya ile Avrupa arasında köprü olan Anadolu'da farklı etnik grupların yaşadığı Kalkolitik Çağ'da taş aletlerin yanında bakırında kullanılmaya başlanmasıının öğrenilmesinden sonra yaşamın her alanında gelişmeler yaşanmıştır.

GÖBƏKLİTƏPƏ:

tarixin sıfır nöqtəsi

“Tarixini bilməyən millətin coğrafiyasını başqaları müəyyənləşdirir”

Tarix qədim zamanlardan günümüzə qədər cəmiyyətin keçdiyi yolu araşdıraraq gələcəyimizə işq salır. Ümumiyyətlə, tarixlə maraqlanmayan və ya tarix haqqında danışmayan çox az insan var. Tarix, siyaset və idman insanlar arasında ən çox müzakirə olunan mövzular olmayıq baxımından demək olar ki, hamı az və ya çox dərəcədə bu elmlə maraqlanır. Tarixi bilmək həm də ona görə vacibdir ki, məhz bunun nəticəsində

keçmişdə edilən səhv'lərdən dərs çıxarmaq və müasir dünyada baş verən hadisələri daha yaxşı qavramaq mümkün olur. Bu gün baş verən istənilən sosial-iqtisadi və siyasi hadisənin tarixi kökləri və səbəbləri ilə birgə analiz etmədən düzgün nəticə çıxarmaq mümkün deyil. Tarix elminə bu perspektivdən yanaşanda onun sadəcə dünya görüşümüzü artırmaq, zövq almaq üçün deyil dərs çıxarmaq üçün də oxunmalı olduğunu

qənaətinə gəlirik. Tarix ümumilikdə bəşəriyyətin xüsusilikdə isə millətin hafızəsidir. Hafızəsinə itirən millət isə məglub olmağa məhkumdur. Çünkü “tarixini bilməyən millətin coğrafiyasını başqaları müəyyənləşdirir”. Tarix və tarixi coğrafiya elm-lərinin əhəmiyyətini mənfur qonşularımız (ermənilər) tarixi saxtalasdırmağa, özlərinə uydurma tarix yazımağa başladıqda bir daha acı təcrübə ilə öyrənmiş olduq.

Şəkil 1. Göbekli təpə

Sxem 1. Sivilizasiyanın yaranması və inkişafı ardıcılılığı

Elə arxeoloji kəşflər və tarixi faktlar da var ki, təkcə bir millət və ya bir bölgə deyil bütün bəşəriyyət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bəzən də bu cür kəşflər bütün nəzəriyyələri alt-üst edərək, tarixin yenidən yazılması ilə nəticələnir. Belə ki insanların ovçuluq və yiğiciliqlə məşğul olduqları köçəri həyatdan oturaq həyata keçməsi və kənd təsərrüfatının yaranmasından sonra dini inancların, məbədlərin və ya vaş-yavaş şəhərlərin yarandığı (Sxem 1) nəzəriyyəsi tarixin axışı ilə bağlı ən geniş yayılan və qəbul edilən nəzəriyyədir.

Bu ardıcılılıq təbii ki şərtidir ovçuya yiğiciliq-köçərilik və əkinçilik arasında bir-birindən kecid olmamışdır, belə ki hələ də bəzi ucqar bölgələrdə ovçu-toplayıcı icmalar yaşayır. Sxem 1-dəki ardıcılılığı pozan və tarixin yenidən yazılmağına səbəb olan kəşflərdən biri də müasir Türkiyə ərazisindəki Gobekli Təpə məbədidir. E.Ə. 9.600-7.300-ci illərə aid bu məbəd insanların bəlkə də dini inancının tələblərinə uyğun olaraq məbəd inşa etmək üçün oturaq həyata keçdiyini və kənd təsərrüfatı ilə məşğul olduğunu sübut edir. Bu arxeoloji kəşf yeni olmasa da 1 İyul 2018-ci ildə Türkiyənin Şanlıurfa rayonunun Gobekli Təpə arxeoloji sahəsi Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Elm, Təhsil və Mədəniyyət Təşkilatı olan Yuneskonun (UNESCO) Dünya Mirası Siyahısına daxil edildi. 2011-ci ildən bəri Türkiyənin Yuneskodakı Müvəqqəti İrs Siyahısında yer alan Gobekli Təpə arxeoloji sahəsi Yuxarı Mesopotamiya bölgəsində dünyanın məlum ən qədim meqalitik quruluş qrupundan olan və eramızdan 11 min il əvvələ qədər uzanan dövrünə aiddir(1). İnşası Miladdan əvvəl 10000-ci ilə uzanan Gobekli Təpə tarixdəki ən qədim və ən böyük ibadət mərkəzidir. Gobekli Təpə İngiltərədə olan Stonehenge-dən 7000, Misir piramidalardan isə 7500 il qədimdir.

Həmçinin oturaq həyata keçidi təmsil edən mədəniyyət bitkisi bugdanın atasına da Gobekli Təpə (Şəkil 1) ətəklərində rast gəlinmişdir. İnşa edildikdən min il sonra üzəri insanlar tərəfindən örtülərək torpağa basdırılan bu məbədlər 1995-ci ildən başlayan arxeoloji kəşflərlə yenidən gün üzünə çıxır.

İnsanların ovçuluq-yiğiciliqlə məşğul olduğu və köçəri yaşadıqları dövrlərdən etibarən dini inanclarının olduğunu sübut edən və bəlkə də kənd təsərrüfatı ilə məhz məbədlərə ibadətə gələnləri qida ilə təmin etmək üçün məşğul olmağa başladığını fikrinin yaranmasına səbəb olan Gobekli Təpənin kəşfinin də maraqlı və iibrətamız hekayəsi var. Belə yerli əhali tərəfindən müqəddəs yer olaraq qəbul edilən və ilin müəyyən vaxtlarında qurbanlar kəsilən təpədə ilk arxeoloji tədqiqatlar 1963-ci ildə isə İstanbul Universiteti və Chicago Universiteti əməkdaşlığı ilə aparılmış, bölgə araşdırılmış lakin işlərin üzərində durulmamışdır.

Ərazi kəndlilərə verilmiş və kənd təsərrüfatı məqsədi ilə istifadə edilməyə başlanılmışdır. 1983-cü ildə Gö-

bekli Təpə ərazisinin sahibi Mahmud Ulduzun əmisi Şəfəq Ulduz ərazini şumlayarkən böyük bir daş tapır və tarixi əhəmiyyəti olduğunu düşünərək Şanlıurfa muzeyinə aparır. Lakin ixtisasca tarix müəllimi olan o dövrün muzey müdürü tasın adı bir əhəng daşı olduğunu və tarixi əhəmiyyətə malik olmadığını söyləyərək daşı yerinə qaytarmayı məsləhət görür. Şəfəq bəy isə daşı bura kimi əziyyətlə gətirdiyini geriyə qaytarmayıcağıni və yolda atacağını bildirir. Bundan sonra daş muzeyin anbarına yerləşdirilir. 1992-ci ildə o bölgədə tədqiqat aparan alman arxeoloq professor Klauz Smit (Klaus Schmidt) daşı muzeydə görərək dəyərli olduğunu düşünür və haradan gəldiğini soruşur. Alimin təşəbbüsü 1995-ci ildə ilə bölgədə yenidən arxeoloji qazıntılar başları. Berlindəki Almaniya Arxeologiya İnstitutu və Şanlıurfa Muzeyinin əməkdaşlığı ilə aparılan tədqiqatlarda Neolit dövrünə aid, boyları 3-6 metr, çəkləri 40-60 ton olan, vəhşi heyvan fiqurları təsvir olunmuş və "T" hərfi şəklində daşlar tapılıb. Qazıntılarında, eyni zamanda, 8-30 metr diametrin-

AKTUAL

də dairəvi və düzbucaq formasında dünyanın ən qədim məbəd qalıqları və təxminən 12 min il əvvələ aid olduğu bildirilən 65 santimetr uzunluğunda insan heykəli kimi müxtəlif tarixi əsərlər də gün üzünə çıxarılmışdır.

Göbeklitəpə arxeoloji sahəsinə lazımi əhəmiyyəti vermək və daha çox insanın bölgə haqqında məlumatlı olmağı üçün 2019-cu il Türkiyədə "Göbeklitəpə ili" elan edilmişdir. Burada muzey və seyr sahəsi inşa edilmiş həmçinin ərazinin daha yaxşı qorunması məqsədi ilə üstü örtülmüşdür. Burada görüntü və səs effektləri ilə bəzədilmiş bölgəyə uyğun memarlıq üslubu ilə diqqəti cəlb edən ziyarətçi mərkəzi əsl zaman makinasına bənzəyir. Burada simulyasiya vasitəsi ilə 12 min il əvvələ səyahət etmək o dövrdə bu möhtəşəm abidələri inşa edən insanların necə yaşadığını izləmək mümkündür.

O dövrdə burada ictimai əmək bölgüsü aparılmış, işçi sinfi, idarəçi sinfi və dini xadimlər ayrılmışdı. Əllərində daşlara forma verəcək heç bir alət yox idi. Yalnızca çaxmaq daşı vasitəsi ilə hər biri 5 tondan 20 ton ağırlığa qədər dəyişən daşları yonraq insanı təmsil etdiyi hesab edilən "T" hərfi forması əldə etmişlər və bu sal daşların üzərinə müxtəlif heyvan (ilan, tülkü, buga qaban və s.) fiqurları çəkmişlər. Hər məbəddə ortada iki böyük "T" formalı sal daş və onun ətrafında 12 ədəd daha kiçik sal daşlar düzülmüşdür. Yəni minlərlə il əvvəl Göbeklitəpəni inşa edənlər tarixdəki ilk memarlar, heykəltəraşlar və mühəndislər idi.

Bütün bunları nəzərə alaraq, Göbeklitəpə "tarixin sıfır nöqtəsi" yəni başlangıcı adlanır. Qazıntılar başlandığı gündən indiyə qədər 4 oraq qazılmış və təmizlənmişdir. Lakin radar texnologiyası vasitəsi ilə aparı-

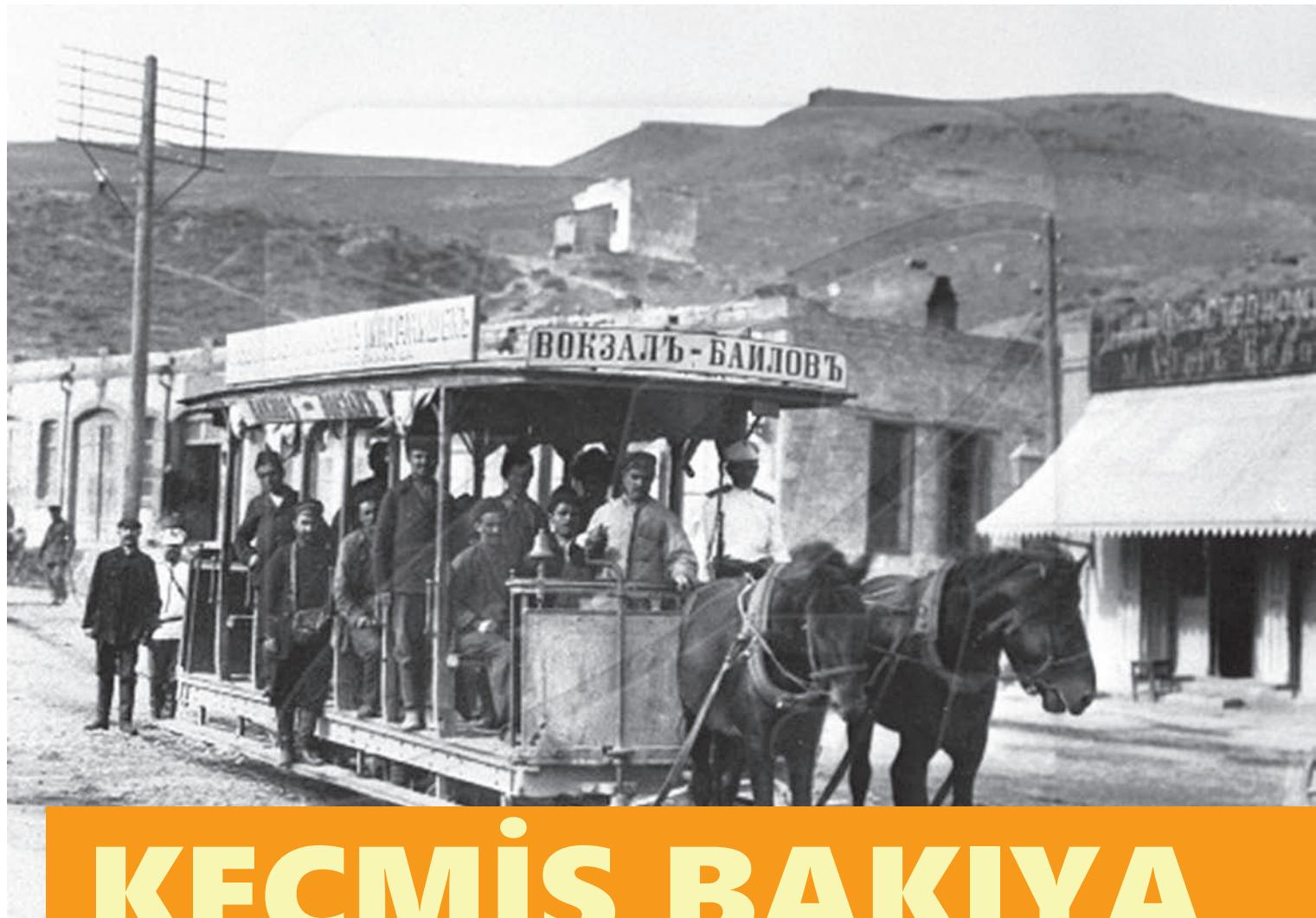
Fərrux Rəhimov

ADAU-nun assistenti.

lan tədqiqatlar bu cür otaqlarının sayının 20 olduğunu göstərmişdir. Yəni hələ 16 otaq torpağın altındadır. Bəlkə də bu otaqlar da çıxarıldıqdan sonra tarixlə əlaqədar başqa inqilabi kəşfləri də görəcəyik. Bölgədə 20 ildən artıq tədqiqat aparan və Göbeklitəpənin bütün dünyada tanınması üçün çalışan professor Klauz Smit (2014-cü ildə vəfat etmişdir) bütün otaqların təmizlənməsi üçün ən azı 50 il vaxt tələb olundığını bildirmişdir. Bu bölgənin diqqəti cəlb edən başqa xüsusiyyəti isə bugda əkinin başlığı yerlərdən biri və bəlkə də birincisi olmasıdır. Burada qazıntınlarda eyni zamanda, 8-30 metr diametrində dairəvi və düzbucaqlı şəkilli dünyanın ən qədim məbəd qalıqları və təxminən 12 min il əvvələ aid, pivə düzəltmək üçün istifadə edilən böyük daş qabalar 65 santimetr uzunluğunda insan heykəli kimi müxtəlif tarixi əsərlər də gün üzünə çıxarılmış.

Beləliklə Göbeklitəpə abidələri bizə bir daha tarix elminin əhəmiyyətini xatırlatmaqla yanaşı tarixi bilməyin nə qədər vacib olduğunu da sübut edir. Göbeklitəpənin kəşfi isə başlı başına dərs çıxarılmalı bir hadisədir ki, öz tariximizə, mədəniyyətimizə qarşı diqqətli və həssas olmaqla bağlı gözəl bir nümunədir. Bu möhtəşəm tarixi abidələrdə qazıntılar davam etdikcə yeni-yeni bilinməyən sirlərin ortaya çıxacağına inanıram.

KEÇMİŞ BAKIYA atlı tramvay ilə səyahət

Müasir şəhər həyatının getdikcə sürətlənməsini artırın amillərin küçələrdə şütyüən müasir brend maşınlar və demək olar ki, uşaqdan böyüklərə kimi hər kəsin əlində olan mobil telefon aparatları olduğunu hamılıqla artıq çoxdan qəbul etmişik.

Doğma paytaxt küçələrində gəzərkən şəhərin qədim tarixi binaları ilə bugünkü çağdaş göydələnlərin bir-biri ni tamamlamasına fəxrlə baxırıq. Hər səmti öz hekayəsi, yaranma əhvalatları ilə zəngindir – şəhristan Bakımızın. İnsan dayanacaqlardakı sərnişinlərin avtobuslara tələskən əyləşərək ünvanlarına yol almasını, parklarda adamların bəzən ərkyana yüksək səslə telefonda danışmalarını seyr et-

dikcə...həqiqətən də su kimi axan zamanın əllə saxlanması mümkün olmadığı hissərinə bürünür. Lakin bir tərəfdən də həmin anın mobil aparatlarla yaddaşlara həkk olunması təsəlli adımı tilsimləməməyə bilmir. Düşünürsən, görəsən keçmiş Bakı sahinkəri o qədər də uzaq olmayan gələcəkdə fortepiano uzunluğunda olan telefon cihazlarının nəinki hər kəsin cibinə sıgar ölçüdə kiçiləcəyini, hətta

eyni anda həm də şəkil çəkə biləcəyini heç təsəvvür edərdilərmi?!.. Bu sualları özlüyümde keçmiş binalara baxaraq sorğularkən, anidən daha bir sual məni düşündürür; bəs biz Vətənimizdə ilk kütləvi daşımə nəqliyyat vasitəsinin və ya telefonun tarixçəsini bilirikmi? Axi bu modern-sürətli yaşam tərzi – illərlə yavaş surət alaraq gündəlik rəqəmsal həyatımızın bir parçası olmuşdur. Hələ bunların nə vaxtsa

NOSTALJİ

Ser Uilyam Hirleyn Lindley -
Bakiya Sollar suyu ceken muhendis

dəbdən düşə biləcəyini ağlımızdan belə keçirmədiyimizi demirəm.

Biz bu şəhərdə yaşayırıq, amma sanki, olub keçənlərə biganəyik. Dünnənimizi sorğulamırıq, öyrənmirik, onunla daha yaxından tanış olmaq istəmirik. Elə isə gəlin bir anlıq indiki iri prospektli küçələrdən keçərək keçmiş Bakıya səyahət edək. Bəli, elə olduğumuz işıqforlu, yeni bəyaz piyada keçidli yoluñ digər tərəfinə keçək və özümüzü atlı konkaya minmək üçün çatdırıraq...

Bakı, aprel, 1889-cu il... Şəhərdə ilk dəfə dəmir relslər üzərində atların qoşqu kimi çəkdiyi tramvay nəqliyyat vasitəsi xalqın istifadəsinə verilir. Bu ölkə tarixində indiki anlayışla avtobusların "atası" sayılır. Daha əvvəllər bir yerdən digər məntəqəyə getmək üçün əsasən, faytonlardan istifadə edən əhalisi bundan sonra daha mütəşəkkil, əsrinin qabaqcıl nəqliyyatı ilə tanış olur. Bakıda bu kütləvi daşımacılıq vasitəsinə Rusiyadakı kimi "atlarla" mənasına gələn - konka adı verilir. Şəhər əhalisinin böyük coşqu və rəğbətlə qarşılılığı bu xeyirxahlığın təşəbbüskarı və öncüsü də məhz Hacı Zeynalabdin Tağıyev olur. Bu səbəbdən hətta onun rəhbərlik etdiyi Atlı-Dəmiryol Səhmdar Cəmiyyəti də təsis edilib. Konka yay aylarında pəncərəsiz, qış aylarında isə pəncərələrlə qapadılmış nəqliyyat vasitəsi olub. Gediş haqqı dövrünün məbləği ilə 5 qə-

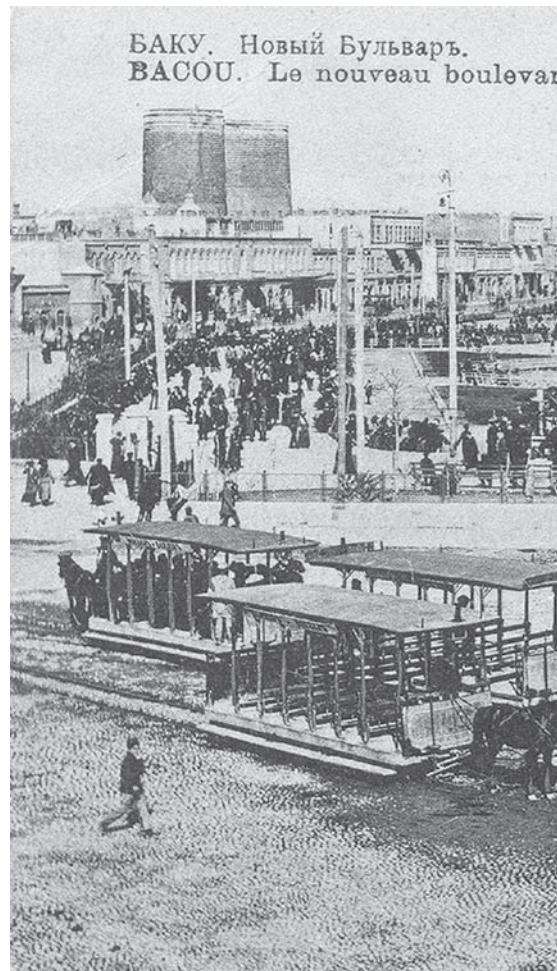
piq idi. Yay aylarında bəzi gənclər konkanın damına çıxardı ki, onlar üçün də gediş haqqı 3 qəpiqdən hesablanardı. Belə nəql olunur ki, şəhərin bəzi gənc dəliqarlı bəyləri faytonu sürətli idarə edərmiş və bu da faytonlarla konka nəqliyyatının qəzasına da səbəb olardı... Bəzən hövsələsi çatmayan tələskənlər dayanacağa çatmadan öz məhəllələrində konkadan atlayar, belələrinin arasında yıxılanlara da az rast gəlinməzmiş.

Bəsit sükanı varmış qədim atlı tramvayları. Belə ki, onu sürənin bir əli atların cilovundə, digər əli isə əyləc mexanizmasını idarə edən cihazın üstündə olarmış. Bu nəqliyyat vasitəsinə adətən bir də konduktor olardı. Bakının bəzi küçələri enişli olduğundan atlar oranı çətin qalxarmış, bəzən isə ilişib yerində qalardı. Elə həmin andaca yerli uşaqlar konkaya yaxınlaşar və onu azacıq itələyərək kömək edərlər. Hə bir də xüsusən qeyd edək ki, Bakı konkasi keçmiş çarlıq ərazilərində yeganə marşrut vasitəsi olub ki, orada sərnişinlərə siqaret çəkmək qadağan edilmişdi. Baxmayaraq ki, vaqonlar iki kupeli idi. Düşünürrəm ki, bu qadağa olmasa idi belə azərbaycanlılar əsla qadınların və azyaşlıların olduğu yerdə tütündən istifadəni özlərinə rəva bilməzdilər. Adətən də şərqlilərə məxsus qayda üsulu ilə qadınlar və kişilər ayrı kupelərdə gedərdi.

Bir az da konkanın yol marşrutlarını nəql edim. Əminəm, çoxlarımız hələ də həmin yollarda bu gün də gedib-gəlməkdədir. Müasir küçələrlə əsas istiqamətlər: 1) Vağzal, Telefonnaya (indiki 28 may), Fəvvərələr meydanı, Neftçilər Prospekti - Bayıl, 2) Vağzal, Balaxanskaya (indiki Füzuli küçəsi, Nizami, Şamaxinka), 3) Vağzal, 28 May, Nobel qardaşları, Ağ şəhər. Adı keçən marşrutların əks istiqamətlərinin olduğunu da unutmayaq. Daha sonraları isə dəmir yolu stansiyalarına gedən xətlər də istifadəyə verilmişdi. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Bakı konkasi kütləvi daşımacılığı imkanlı azərbaycanlıların ianəsi ilə ərsəyə gəlib. İstifadə vaqonları İsvəçrə və Rusiya istehsalı olub. İş saatları səhər saat 07:00- dan axşam 21:00-dək olan nəqliyyat vasitəsinin öz qarajları və atların saxlandığı yerlə-

ri olub. Atlı-Dəmiryolu Səhmdar Cəmiyyəti bütün işçilərin qeydinə qalma məqsədilə onların maaşlarını və tibbi xərclərini vaxtında təmin edərmiş. Bakı küçələrində son atlı konka 1923-cü ildə görünüb. Onu daha müasir elektrikli tramvaylar əvəz edib.

Atlı tramvayın şəhər marşrutunu qeyd edərkən orada indiki 28 May küçəsinin keçmiş adının Telefonnaya olduğunu təsadüfən yazmadım. Həmin küçə də ölkəmizin tarixi kimi çox keçməkeşli illər, talelər yaşayıb. Gəlin oradan da keçək... Belə ki, 1883-cü ildə Bakı Dəmiryolu Vağzalı istifadəyə verildikdən sonra həmin ərazi bir müddət "Vağzalnaya" adlanıb. Daha sonra Azərbaycan tarixində böyük texniki nəaliyyətlərdən sayılan Bakıda ilk telefon stansiyası və xətləri 1886-ci ildən burada istismara verildiyi üçün küçənin adı həmin ildən telefonlar məhləsi şərəfinə Telefonnaya adını daşımağa başlayıb. Düzdür, şəhərdə ilk telefon xətləri 1881-ci ildən çəkilməyə başlayıb. İlk başlarda da bu xətlər əsasən, "Qafqaz və Merkuri" Gəmi Cəmiyyəti ilə Bakı limanında olan "Kaspi" Neft Cəmiyyətini əlaqə-

ləndirirdi. Həmin ildən isə məşhur Nobel qardaşları cəmiyyəti – şirkətin baş mühəndisləri ilə təcili əlaqənin yanması üçün öz binaları ilə mühəndislərin evlərinə telefon xətti çəkdirmişlər. Bu haqda daha ətraflı başqa qaynaqlarda da rast gəlmək mümkündür.

Bizə maraqlı gələcək məqamlardan biri isə tez zamanda telefonun ölkə əhalisinin ayrılmaz, vazkeçilməz bir parçasına çevrilməsidir. Azərbaycan rəbitəsi mərhələ adlayaraq Bakı-Dərbənd-Petrovsk (1903), Bakı-Salyan (1903), Bakı-Gəncə-Tbilisi (1911), Bakı-Tbilisi (1913), Bakı-Tehran (1913) və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə isə artıq qonşu Rusiya, Gürcüstan və İranla birbaşa telefon xətləri istifadəyə verilib. Daha sonralar isə milyonçu Musa Nağıyevin təşəbbüsü və hökumətə müraciəti əsasında 1911-ci ildən şəhərin bəzi yerlərində telefon taksafoonları quraşdırılıb. Xüsusi olaraq əlavə etmək istərdim ki, 1927-ci ildə Avropanın ən uzun telefon xətti (uzunluğu 3268 km olub) məhz Bakı-Leninqrad (indiki Sankt-Peterburq) şəhərləri arasında çəkilib.

Burada haşiyə çıxaraq bildirək ki, dövrünün ölkə tarixində rəbitə intibahı yaşanarkən burada fəaliyyət göstərən insanları da özənlə seçirdilər. Xüsusi dərs və təcrübə programı keçən əməkdaşlar sınaqla seçildikdən sonra işə qəbul edilərdi. Burada işləyən xanımlar mütləq 18-30 yaşlar arası və ən azı 1.65 sm boy hündürlüyüne malik olmalı idilər. Səbəb? Bir anlıq telefon stansiya mərkəzlərini təsəvvür edin. Yazının ilk abzasında da yazdığını ki, Erikson firmasından olan telefonlar indiki fortepiano uzunluğunda idi. Əyləşən xanım işçilər oturaq vəziyyətdə zəng naqillərini birləşdirmək üçün buna mütləq əlləri çatmalı idi. Həmin qızlar ailə qurmuş insanlardan seçiləndi. Buna səbəb isə o idi ki, ailə, uşaqla bağlı fikirlər onların yalnızlığa yol verməsinə səbəb ola bilərdi. Ailə quran xanımlar işdən azad olunardı, lakin yerli poçt, telefon idarəsinin personalindən biri ilə nikah olduğunu təqdirdə – işdə saxlanma icazəsi verilərmiş. Ümumiyyətlə, telefon xətləri işlərində çalışan bütün əməkdaşlar peşəkar və bir neçə əcnəbi dildə danışa biləcək insanlardan seçilərdi.

Obulfəz ŞEYDABƏYOV

Gəlin qayıdaq vağzaldakı Telefon-naya küçəsinə... 1913-cü ildə Çar Romanovlar sülaləsinin 300 illik həkimiyət yubileyi münasibətilə küçənin adı Romanovski adlanır. Milli Cümhuriyyətimiz qurulan dövrə, yəni 1918-ci ildən həmin küçəyə Ser Uilyam Hirleyin Lindleyin adı verilir. Hansı ki o, Bakıya Xudatın Şollar kəndindən içməli şirin su kanalını çəkən məşhur ingilis mühəndis idi. Əfsuslar olsun ki, xalqımızın böyük dostu olmuş bu adamın adına hal-hazırda ölkəmizdə nə küçə adı, nə xatirə lövhəsi, nə də bir büst mövcuddur... Ancaq Avropanın bir sıra şəhərlərində onun adı müxtəlif şəkillərdə əbədiləşdirilib. Heç olmasa sima olaraq onu tanıyaq deyə, vəfa borcumuz olaraq yazımızda Ser Lindleyin foto şəklini paylaşırıam.

Son dəfə Bakıda onun adını daşıyan küçə 1923-cü ildə kommunistlər tərəfindən 28 aprel olaraq dəyişdirilir. Müasir dövrə isə həmin küçə hər birimizin iftخارla səsləndirdiyimiz – Respublika günü şərəfinə verilən 28 May adlanır.

Mənçə, bizi keçmiş Bakıda gəzdirdən atlı konkadan düşüb artıq müasir Bakıya qayıtmagın vaxtıdır. Düşünürməm ki, nə qədər gündəlik işlərimiz çox olsa da, bəzən özümüzə qayıdaraq bu günlərə necə gəldiyimizi axtarmalıyıq. Bu, hər birimizin borcudur. Haradan gəldiyimizi unutsaq, gələcək nəsillər bunu bizə bağışlamaz.

ETNİK TARİXİMİZƏ İŞİQ SALAN ƏSƏR

(M.Kemaloğlunun “Dədə Qorqud (dastan içrə tarix)” kitabı barədə)

Türklərin dünyaya bəxş etdiyi nadir incilərdən olan “Dədə Qorqud kitabı” (“Kitabi-Dədə Qorqud”) yalnız dilimizin və ədəbiyyatımızın deyil, eyni zamanda etnik tariximizin öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edən mühüm mənbələrdən, görkəmli alimimiz, akademik Yaqub Mahmudovun təbirincə desək, “Azərbaycan tarixşünaslığının çəgəyan bulaqlarındandır”. Orta əsr oğuz xalq yaradıcılığının görkəmli abidəsi olan bu epik əsəri bir çox tədqiqatçılar haqlı olaraq milli-ətnik varlığımızın ensiklopediyası adlandırırlar.

İndiyədək “Dədə Qorqud kitabı”nda bəzi süjetlərin tarixi gerçəkliliklərlə səsləşməsinə dair müəyyən fikirlər irəli sürürlüb araşdırımlar aparılsada, zənnimizcə bu istiqamətdə düyünləri aça biləcək ilk tutarlı addım türkiyəli tədqiqatçı Muammer Kemaloğlu tərəfindən atılmışdır. M.Kemaloğlunun 2018-ci ildə Ankara şəhərində “Kitap72” nəşriyyatında işıq üzü görmüş “Dədə Qorqud (dastan içrə tarix)” əsəri “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının tarixi aspekt-dən çözülməsi yönündə uğurlu başlangıçıdır.

Əsərin mahiyyəti və məzmunu haqqında danışmazdan əvvəl qısaca, bir neçə kəlmə müəllifin özü haqqında məlumat vermək istərdim. Muammer Kemaloğlu 1960-ci ildə Türkiyənin Doğu Anadolu bölgəsində, Muş vilayətinin Bulanık ilçəsində dünyaya göz açmışdır. Ulu babaları Bulanığa Axıkkələk bölgəsinin Göyyə kəndindən, Göyyəyə isə Qazax mahalından köç etmiş, Azərbaycan türklərinin məşhur Alqazaxlı (Şixlinski) so-

yundan olan qarapapaq ağaları olub. Hazırda Ankarada yaşayan, uzun müddət Türkiyə Cümhuriyyəti Dövlət Dəmir Yollarında (TCDD) müxtəlif məsul və rəhbər vəzifələrdə çalışan, günümüzdə də TCDD 2-ci bölgə müdürüyində öz əmək fəaliyyətini davam etdirən M.Kemaloğlunu adını çəkdiyimiz dəyərli əsəri yazmağa sövq edən də elə öz əsilzadə nəsil-nəcabətinin soy kötüyünün – Alqazaxlıların tarixi keçmişinə işıq salmaq istəyi olmuşdur.

Qazax-Borçalı bölgəsinin, qarapa-

paqların etnik tarixi mənim də elmi maraq, bilgi və çalışma dairəmə daxil olduğu üçün Muammer bəyin bu istiqamətdə fəaliyyətlərini diqqətlə izleyirdim. Yeri gəlmışkən qeyd edim ki, Borçalı əsilli filoloq-alimlərimizin araşdırımlarından “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı bəzi motivlərin, məkanların, leksik vahid və özəlliklərin Gürcüstanla, xüsusən də Borçalı və Ahısqa bölgələri ilə bağlılığı barədə elmi camiənin bilsisi var idi. Prof. Dr. Valeh Hacıların “Gürcüstanda türk xalq ədəbiyyatı” monoqrafiyasının “Kitabi-Dədə Qorqud” və gür-

cü xalq ədəbiyyatı" adlanan paraqrafında "Dədə Qorqud kitabı" eposunun gürcü folkloru ilə bağlılığı araşdırılır. V.Hacilar yazırı ki, bəşəri xüsusiyyətlərinə görə eposun bəzi boyları Qafqaz xalqları arasında, o cümlədən gürcülər içərisində geniş yayılmış və zaman keçdikcə milli kolorit almış, Dədə Qorqud dastanlarının bir sıra boylarında rastlanan surətlər və mifoloji dünyagörüşünün oxşar izləri gürcü epik nəğmələrində və osetin mifologiyasında da əks olunmuşdur. Prof.Dr. M.Çobanov, Prof. Dr. Ş.Məmmədli, Prof. Dr. Ə.Tanrıverdi, Dos. Dr. G.Qocayeva-Məmmədova, Dr. M.Çobanlinin tədqiqatlarında isə "Dədə Qorqud"un Borçalı izləri araşdırılır, bu çərçivədə tarixi-coğrafi onomastik uyğunluq və ləhcə-ağız identifikasiya incələnir.

Gürcüstanda türk etnik vahidinin təşəkkülündə izi olmuş tayfa birlilərinin tarixi ilə ilgilənən bir araşdırmaçı olaraq M.Kemaloğlunun böyük intuziazm və əzmkarlıqla girişdiyi bu işin hansı sonuca varacağını, tarixşünaslığımıza hansı yeniliyi gəti-rəcəyini səbirsizliklə gözləyirdim. Əsər ərsəyə gələnə qədər onun özü ilə dəfələrlə yazımış, görüşmüş, müəyyən məsələlərə dair fikir və sənəd-mənbə mübadiləsi etmişdik. M. Kemaloğlu yalnız mənbələrlə işlə-

Muammer Kemaloğlu

məklə kifayətlənməmiş, Türkiyədən əlavə Azərbaycan, İran və Orta Asiyada ulularının – qazaxlıların ayaq izləri olan bölgələri addım-addım gəzmiş və nəticə etibarilə ortaya sanballı bir kitab çıxarmışdır. "Dədə Qorqud (dastan içrə tarix)" adlanan bu kitab giriş, "Dədə Qorquddə tarixsəl arxa plan", "Salur-Qaramanlar" və "Dədə Qorqud ellərində iki türk boyu" başlıqlı üç bölüm və bibliografiyadan ibarətdir.

Kitabı nəzərdən keçirəndə bəlli

olur ki, M.Kemaloğlu yaxın əqrəbəsi, görkəmli qorqudqunas-alim Prof. Dr.Muharrem Erginin "Dastan tarix-dən doğular" sözlərini əlində əsas tutaraq, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, öz nəsil şəcərəsinin izində Ağ-qoyunlulardan əvvəlki oğuz/türkmən tarixini araşdırılmışdır. Xüsusən də müellif tərəfindən Prof.Dr. M.Erginin tərtib etdiyi "Dədə Qorqud kitabı, I-II", "Oğuz dastanı", "Şəcəreyitərakimə", "Təvarixi-ali-Səlcuq", "Topqapı Oğuznaməsi", Lori vilayəti İcmal Dəftəri" kimi mötəbər tarixi mənbələr, Səlcuqlu, Elxanlı, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi, Osmanlı və Gürcüstan tarixinə dair müvafiq elmi ədəbiyyat dəyərləndirilərək "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında cərəyan edən hadisələrin hamisiniň oğuz/türkmən tarixi ilə bağlı olduğu iddiası irəli sürülmüşdür. Eyni zamanda dastanlar tarixi dövrlər – Sirdəryə Oğuz Dövləti (X əsr), Böyük Səlcuqlu Dövləti (XI əsr) və Ağ-qoyunlu Dövləti (XIV) dövrləri və Oğuz ellərini əhatə edən coğrafi bölgələr üzrə təsnifatlaşdırılırlaraq onların ayrı-ayrılıqda real tarixi hadisələrlə bağlılığı təhlil edilmişdir. "Qazan biq oğlu Uruz biqün dustaq olduğu" ("Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu"), "Salur Qazanın ivi yağmalandığı" ("Salur Qazanın evi

BAXIŞ BUCAĞI

nin yağmalandığı") və "İş Oğuz Daş Oğuz ası olub Beyrək öldügi" ("İş Oğuz Daş Oğuz ası olub Beyrək öldüyü") dastanlarında hadisələrin Qazax mahalında (Qazax-Borçalı bölgələrində) baş verdiyi nəticəsinə gəlinmişdir.

Zənnimizcə M.Kemaloğlunun tədqiqat işinin əsas ipucu və etnik tariximizdə bəzi qaranlıq mətləbləri aydınlaşıda biləcək dönüs nöqtəsi "Dədə Qorqud" eposunun qəhrəmanlarından Qazan xanın (Salur Qazanın) adının əslində Qazax xan olması mülahizəsinin irəli sürülməsidir. Müəllifə görə, Qazax xan antroponimi ya bilərkəndən Elxanlı hökməndə Sultan Mahmud Qazan xanın adına uyğunlaşdırılmış, yaxud da "Dədə Qorqud kitabı" və digər oğuznamələrdə səhvən Qazan xan şəklində yazılmışdır.

Qeyd olunan mülahizə əsasında Sirdərya (Seyhun) çayı mənsəbindən başlayaraq Nurata → Səraxes → Manqışlaq → Gürgan → Zəncan → Əhər → Şəmkir → Qazax mahalı trayektoriyası üzrə oğuzların axınılarını və fəthlərini araşdırın M.Kemaloğlu həmin bölgələrdə baş verən tarixi hadisələri elmi süzgəcdən keçirmiş, Qazax xanın süläləsinin davamçıları olan qazaxlıların adı ilə bağlı yer-yurd adlarını təsbit etmiş və belə bir önəmli nəticəyə gəlmışdır ki, qazaxlılar oğuz/türkmən tarixində önemli rol oynamışdır və onların şəcərə yolları "Kitabi-Dədə Qorqud" epik hekayələrindəki (boyalarındakı) bəzi dastan qəhrəmanları ilə kəsişmişdir.

Müəllifin gəldiyi digər bir qənaətə görə, IX-X əsrlərdə Sirdəryada, sonra Büyük Səlcuqlu Dövləti tarixi içərisində, daha sonra Qaraqoyunlu, Ağ-qoyunlu, Səfəvi və Osmanlı türk-oğuz/türkmən dövlətləri dənəmində baş vermiş mücadilələrdə və digər tarixi hərbi-siyasi proseslərdə göz

önündə olan qazaxlılar ən böyük və güclü oğuz boyalarından olan salurların boy bəylərini təşkil edən qaramanlarla eyni kökdəndirlər. M.Kemaloğlunun bu qənaətini gücləndirən mühüm amillərdən biri salur boy bəyinin oğuznamələrdə adı çəkilən 3 oğlundan (Qutluğ bəy, Qazan bəy, Qaraman bəy) ikisinin – Qazan bəy (Qazax bəy) və Qaraman bəyin adlarının Qazax mahalında toplanmış rəvayətlərdə və yerli el şairlərinin şeirlərində Qazax-Qaraman mahalı, Qazaxlı-Qaramanlı oymağı şəklində yanaşı çəkilməsidir.

Qeyd edək ki, qazaxlıların Sirdərya və Amudərya çayları hövzələri, Manqışlaq yarımadası ilə bağlılığına dair məlumatlara digər mənbələrdə də rast gəlinir. Rus tarixçisi və etnoqrafi İvan Şopen Tiflisdə rus dilində çap olunan «Tiflisskiye vedomostı» qəzetiinin 14 avqust 1830-cu il sayınда «K.A.Ş.» ("kollec asessoru Şopen") imzası ilə dərc olunmuş və elmi dövriyyəyə bu sətirlərin müəllifi tərəfindən gətirilmiş məqaləsində yazırı: «Qazaxlar tayfasına daxil olan qarapapaqlar 1078-ci ildə, yəni Gürcüstanda II Georginin çarlığı dövründə Cıqun (böyük ehtimalla Ceyhun, Amudərya) çayını keçib in-di ki Qazax distansiyasının ərazisində məskunlaşmış, oradan qonşu əyalətlərə yayılmışdır».

XVII əsrə Qafqaza səyahət etmiş, bu səyahəti sırasında Qazax mahalında da olmuş tanınmış fransız səyyahi Jan Şarden özünün yol qeydlərində bu mahalın əhalisinin Xəzər dənizinin şimal-şərqindəki dağlarda, yəni ki, Manqışlaq yarımadasında yaşayan qazax tayfalarından tərədiyini vurgulayırdı.

Sirdərya bölgəsində mövcud olan Sığnaq, Sarvan kimi toponimlərə Qazax mahalına qonşu bölgələrdə (indiki Gürcüstan ərazisi daxilində

rastlandığı da gözardı edilməməlidir.

Əlavə olaraq onu da qeyd edək ki, M.Kemaloğlu öz əsərində, həmçinin, "Dədə Qorqud kitabı"nın yazarını müəyyən etməyə çalışır və oğuznamə mətnlərinin müqayisəli təhlili əsasında bu eposun XV əsrə İstanbulda "Təvarixi-alı-Səlcuq" adlı məşhur əsərin müəllifi olan Əli Yaziçizadə tərəfindən yazıldığını təxmin edir.

"Dədə Qorqud (dastan içrə tarix)" monoqrafiyasının xalqımızın etnoğenəzinin araşdırılması yönündə əhəmiyyətini bir daha xüsusi vurgulamaqla, tədqiqat əsərində əlavə etmək istədiyimiz və ya razılışmadığımız bəzi məqamlar barədə də bölmələr üzrə ardıcılıqla öz fikrimizi bildirmək istərdik:

- Tədqiqatın 1-cü bölümündə, səhifə 118-də müəllif yazır: "Qazax elinin 1077-ci ildən daha öncəki adının Əl-Bəlazuri tərəfindən qələmə alınan və İslam tarixi qaynaqlarından ən bilinənlərdən birisi olan "Fütuhul-Büldən" adlı əsərdə Kisal olaraq qeyd olunduğu görülməkdədir". Ehtimal edirik ki, Əl-Bəlazurinin əsərində adı çəkilən Kisal şəhəri müasir Qazax şəhərindən 5 km məsafədə yerləşən Kosalar kəndinin ərazisində yerləşmişdir və Kisal toponimi söyügedən kəndin adında ehtiva olunur. Borçalı mahalının Qazax mahalı ilə sərhəddə qərar tutan üç Kosalı kəndinin (2-si Kür çayının sağ sahilində, 1-i onlarla üzbəüz Kür çayının sol sahilində) adlarının da Kisal ilə topografik bağlılığı göz önündədir. Bir-birinə qonşu-qohum olan bu Kosalı kəndlərinin coğrafi relyef baxımından şəhərcilik üçün əlverişli ərazidə - Kür çayının hər iki sahilində, Qarayazı meşələri yaxınlığında geniş ovalıqda yerləşmələri, həmin ərazidə son dövrlərdə aparılan arxeoloji qa-

BAXIŞ BUCAĞI

zintilarda qədim şəhər mədəniyyəti izlərinin tapılması Kisal şəhərinin Kosalı kəndlərinin yerində mövcud ola biləcəyinin istisna edilməməsinə və mümkün ehtimallar sırasına əlavə olunmasına əsas verir;

- M. Kemaloğlu öz əsərinin 2-ci bölümündə (səh.139) qazaxlıların Osmanlı-Səfəvi münasibətlərində yeri və mövqeyi barədə təfərrüatlı bilgi verib, XVIII əsr gürcü tarixçisi Vaxuştı Baqratiyə istinad edərək XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi hökmədarı Şah Abbasın Həmədan (Komican-Bozçalı) cıvarından türkmen oymaqlarını qazaxlı oymağının yerinə Ağcaqalaya məskunlaşdırıldığını və o tarixdən etibarən bu ərazilərin Bozçalı bölgəsinin adına uyğun Borçalı adlandırıldığını yazar. Birincisi onu qeyd etmək istərdik ki, dilimizin fonetik qanunlarında, eləcə də yerli Qazax-Borçalı ləhcəsində "z" → "r" səs əvəzlənməsi müşahidə olunmur. Ona görə də, Bozçalı toponiminin Borçalı toponiminə transformasiya olunması ehtimalı zəifdir. İkincisi də, Şah Abbas dövründə türkmen oymaqlarının Borçalı ərazisinə məskunlaşdırılmasının mümkünüyünü inkar etmirik, ancaq bu oymaqların məhz Həmədan-Bozçalı bölgəsindən köçürülməsi barədə heç bir mənbə və faktoloji materiala rast gəlinmir. Zənnimizcə, Borçalı toponiminin qıpçaq tayfa birliyinə daxil olan borçoğlu/burcoğlu tayfalarının adı ilə bağlı olduğu barədə səsləndirilən ehtimallar daha tutarlıdır.

- Əsərinin 3-cü bölümündə, səhifə 175-də müəllif Azərbaycan türklərinin subətnik qruplarından olan qarapapaqların (Qazax-Borçalı əhalisinin) oğuz/türkmən kökənlə oldugu-nu söyləyərək, bu baxımdan onların qıpçaqlarla hansısa şəkildə əlaqələn-

dirilməsini imkansız hesab edir. Fikrimcə, qarapapaqların soykökündə qıpçaq etnik komponentinin mövcudiyətini belə birmənalı şəkildə inkar etmək düzgün deyil. Ən azından ona görə ki, Xəzər dənizinin şimalşərq hissəsində, Aral dənizi sahillərində oğuzlarla qıpçaqlar bir arada, iç-içə yaşımlılar və "Dədə Qorqud kitabı"nın qəhrəmanlarından Qazan bəyin (M.Kemaloğlunun kifayət qədər məntiqli təxmininə görə Qazax bəyin) mənsub olduğu salur boyunun içində də ciddi ölçüdə qıpçaq etnik varlığı mövcud olmuşdur. Eyni zamanda XII-XIII əsrlərdə Dəştı-Qıpçaqda – İdil-Don çayları arasında və Özü (Dnepr) çayı sahillərində ömür süren qıpçaqlar barədə soraq verən mənbələrdə izləri Borçalıdakı toponimlərdə (Ulaşlı, Qullar, Rustav və s.) öz əksini tapan ulaşlı/ulaşlı, quloba/qullar, urusoba, borçoğlu/borçalı, qarabörklü təki qıpçaq tayfalarının adı çəkilir. Doğrudur, Ulaş və Uruz xüsusi isimləri, "Dədə Qorqud kitabı"ndakı epik hekayələrdən də göründüyü kimi, oğuzlar arasında geniş yayılmış şəxs adları olmuşdur və Borçalıdakı Ulaşlı və Rustav yaşayış məntəqələrinin bu adlarla bağlı antropo-nom olduğunu tamamilə istisna etmək olmaz. Ancaq bununla belə, zənnimizcə, adı çəkilən məntəqələrin qıpçaqlarla bağlı etnotopo-nom olduğunu söyləməmiz daha məntiqə uyğundur. Beləliklə, bu qeyd olunanları, eləcə də Qazax və Borçalı ellərində yaşayan türk mənşəli əhalinin – qarapapaqların zahiri görkəmlərini, üz cizgilərini, dil-ləhcə özollılıklarını (adicə bir-birinə qonşu olan kəndlərdə six rastlanan şivə fərqliliklərini) nəzərə alaraq və mənbələr əsasında tarixi prosesləri diqqətə alaraq, bir sıra digər araşdırmaçılar ki-

**Fəxri
VALEHOĞLU-HACILAR**

tarix üzrə elmlər doktoru

mi, qarapapaqların oğuz/türkmən və qıpçaq tayfalarının qarışılıb-qaynaşması nəticəsində formalamaşmış bir türk boyu olduğu barədə bundan önce mövzu ilə əlaqəli kitab və məqalələrimdə söylədiklərimin üzərində dayanıram.

Təbii ki, bu yuxarıda qeyd olunanlar M.Kemaloğlunun "Dədə Qorqud (dastan içrə tarix)" əsərinin dəyərini qətiyyətli əskiltmir. Gərgin əməyin məhsulu olan elmi əsərdə müəllif ixtisasca tarixçi olmasa da, Vətən tarixşünaslığı üçün yeni söz deməyi bacarmış, Azərbaycan və Anadolu türklərinin dövlətçilik təcrübəsində, ictimai-iqtisadi, dini-ideoloji və mədəni həyatında mü hüüm dəyişikliklərin baş verdiyi orta əsrlər tarixinin öyrənilməsində "Dədə Qorqud kitabı"nın mühüm mənbələrdən biri olduğunu bir daha sübut etmişdir.

*Şah İsmayıldan
mehribanlıqda
dünyanı
ışıllandıran və
qəhrəmanlıqda
düşməni yaxan,
od məcazlı bir
sultan idi.*

(A.A.Bakıxanov,
Gülüstani-İrəm)

Azərbaycan Yazarları
Birliyinin Şah İsmayıldan
komissiyasının sədri,
f.ü.f.d.,dos. Şəmil Sadiq
Millət vəkili Fazıl Müs-
tafanın Şah İsmayıldan və
şəliklə bağlı fikirlərinə
görə açıq məktubunu
təqdim edirik

Şeyx Səfi ocağından zühur edən “Taclı türk”

Hörmətli Fazıl müəllim! Çox istədim ki, sizinlə bu mövzuda üz-üzə gəlməyək. Çünkü aramızda bir saygı var və bunu sizin də qoruduguñuzu bilməkdəyəm. Amma sizin şəxsinizə olan hörmət və izzətim, mənim milli düşüncəmə sayığından üstün ola bilməz. Ona görə də sizə bu açıq məktubu yazmağı düşünüdüm. Çünkü bu gün bizə lazım olan sadəcə birlidir, sevgidir, saygidır. Amma sizdən görmək istəmədiyim münasibəti görürəm buna qarşı.

Əhalisinin 70-80 faizi şəhərə məzhibli bir

Azərbaycanda yaşayırıq. Məhz siz də Sabunçu rayonundan - şəhərin çoxluq təşkil etdiyi bir məkəndən Milli Məclisə deputat seçilmişsiniz. Buna baxmayaraq, sadəcə şəhər adı altında sizə etiraz edən hər kəsi cahil, “irançı” adlandırıb damgalayır, əsəb nümayiş etdirir, getdikcə çılgınlaşır, insanları təhqir edirsiniz. Axi onlar sizin kimi dini siyasıləşdirmədən, öz saf dünyagörüşləri ilə inanclarını yaşayırlar. Bu yazıda ilk dəfə bəyan edirəm ki, mən də sizin Şah İsmayıla, şəhəriye qarşı tez-tez adını çəkdiyiniz Mirzə Fətə-

li Axundov kimi bütün dirləri puç və əfsanə hesab edirəm. Yaradanın varlığını qəbul edərək, yerdəki heç bir dinin bu möhtəşəmliyi yaradan Tanrıya aid olmadığı inancındayam. Ona görə də mənim sizinlə davamın din, məzhəb davası olmadığına əmin olun.

İranın türklərə-azərbaycanlılara qarşı düşmən mövqeyində olduğunu bilir və Bütov Azərbaycan sevdalısıyam. İndi düşünün ki, dinə qarşı bu cür münasibətdə olan biri sizin düşüncələrinizdən, çağırışlarınızdan, radikalcasına sizdən

olmayanları təhqir və tənqid etmənidən nə qədər narahat olur. Deməli, bu, sizin məsələlərə birtərəfli yanaşmanızdır, yalnız öz mövqeyinizi dəstəkləyən qaynaqlardan sitatlar gətirməyinizdir. Elmlə məşğul olursunuzsa, gərəkdir ki, obyektiv olasınız. Dini təəssübəşəliyi olan heç kim, obyektiv ola bilməz, cünki inanc, islam-təslim ol fikri ondan əl çəkməz. Siz təslim olmusunuz öz inancınıza.

Hər kəs tərəfindən siz mənətiqli bir düşünür kimi qəbul edilir, natiqliyiniz əladır deyə, inandırmağı yaxşı bacaran aydın kimi qəbul edilirsiniz. Lakin aqressiv yazılarınızı oxuduqca mən bu mənətiqin bu cür lazımsız yerə istifadəsinin təəssüfunu yaşayıram. Məsələn, bayaq da dediyim kimi, böyük maarifçi, düşünür Axundzadəni tez-tez misal çakırsınız, əcaba bu insana bu qədər dəyər verir və fikirlərini qəbul edirsizsə, niyə bu qədər din təəssübü çəkir, dini yaşam tərzi yaşayırsınız? Axundovun düşüncələrinə bələd olduğunuza, ən azından "Kəmalüddövlə məktubları"ni oxuduğunuzda əminəm və ona görə də sitat gətirmirəm. O zaman gəlin səmimi olaq, məhz onun dediyi yolla gedək. Getməzsınız, cünki öz inancınız var və bu məqamda Axundzadə düşüncələri sizin mövqeyinizi müdafiə etmir. Cünki Axundzadə nə şəliyi, nə də sünñiliyi qəbul edirdi. Ona görə də insanlara oxumursunuz, bilmirsiniz deyib yuxarıdan aşağı baxmağınız yaxşı görünmür, mənəcə.

Şəxsi düşüncələrinizi müdafiə etmək üçün hamının birmənalı şəkildə qəbul etdiyi Məmməd Əmin Rəsulzadəni misal çakırsınız tez-tez. Oxumayan, bilməyən insanlar da sizin statuslarınıza inanıb Məmməd Əmin Rəsulzadə də belə deyibsə, deməli düzdür, deyir. O zaman sizə inanan insanlar üçün sizin də çox yaxşı bələd olduğunuz Məmməd Əmin Rəsulzadə fikirlərini bura yazım, sonra davam edim:

M.Ə.Rəsulzadə yazır: "İlərdən bəri əvvələrindəki xalq kütlələri üzərində, bütün türk ellərindəki dədələr kimi dərin nüfuz və təsir sahibi olan Ərdəbildəki Şeyx Səfi ocağından zühur edən Şah İsmayıllı şəhərə dövlətini qurmaq üzrə hərəkətə keçir. Avropalılara görə bir İran süllaləsi sayılan Səfəvi dövlətinin bu müəssisi isə həqiqətdə bir türk sufisi və Azərbaycanlı bir şairdi. İstinad etdiyi qüvvət

də tamamilə türk qüvvəti idi. Bu məzəhəb türkman qabilələri bu qüvvətin kökünü təşkil edirdi. Onun sadə bir türkçə ilə yazılın ilahiləri (dini nəğmələri) rəsmi hüdudların çox irəlilərində belə türk topluluqlarının ruhları üzərində müəssis olurdu. Şah İsmayılin sarayı Azəri türk ədəbiyyatının yaradıcı ocağı və bir akademiyası idi. Bu saraya Həbibli kimi şairlər mənsubdu. Şerdə Xətai təxəllüsündən istifadə edən İsmayıllı, xalqın vurulacağı sadə bir dillə yazırırdı. Səfəvi sarayının rəsmi dili də türkçə idi. Qonşu dövlətlərə göndərdiyi notalar türkçə yazıldırdı. Səfəvi dövlətinin Osmanlılara göndərdiyi notalar türkçə ikən, Osmanlı sarayının Səfəvilərə yazdıqları notalar farsca idi. Rəsmi Türk dövlətlərində misali yox ikən, əvvərsindəki türkdilli şairlər Şah İsmayıla "Türki-tacdar" deyə xitab edirlərdi. Bu dövrdəki şairlər yalnız "Tach türk"ə deyil, onun da xitab etdiyi əsil türk kütləsinə müvəffəqiyətlə xitab

edə bilmək üçün türkçə yazırlardı. İdarələrini yürütmək üçün içindən yetişdikləri mühitin zövqünə uyaraq onun ağıl və vicdanına qolay bir yol bula bilmək üçün özü ilə türkçə danışırlardı. Sonralar İran ideolojisi - deyə bilinən şəlik bu xüsusda onlara (səfəvilərə) mane olmurdu. Əksinə, bu, onların türkülüyünü gərəkləndirirdi."

Görürsünüzümü, böyük öndər Şah İsmayıllı Xətaini necə öyür? İndi gərək siz ya mütəfəkkirin sözlərinə hörmət edib onun öydüyünü öyməlisiniz, ya da etiraf etməlisiniz ki, mənim dərdim Şah İsmayıllı deyil, başqadır.

Fikir azadlığı var, bundan hamının istifadə etməyə haqqı var. Mən bəziləri kimi kimlərsə toxunulmazdır düşüncəsində deyiləm, bizim şüurumuz və mənətiqimiz imkan verir ki, Yaradanı da belə

müzakirə edək. Şah İsmayıllı toxunulmazdır da demirəm. Amma başa düşə bilmirəm ki, Şah İsmayıllı, Səfəvilər dövləti sizni niyə bu qədər əsəbi edir? Bunun nə qədər acı əsəbi ola bilər? Millətimə "qadını qul kimi görən, dörd arvad al və ya cariyələrlə keçin deyən, müsəlman olmayanlarla dostluq etmə hökmünü verən" ərəb təfəkkürü belə məni bu qədər radikal etməyib, öz millətinin nümayəndəsi, bir dövlət qurmuş, tarixdə dənulmaz yeri olan, yanlışı ilə, doğrusu ilə ulu babamız olan bir insan sizni niyə bu qədər aqressivləşdirsin ki? Ürəyim qan ağlayaraq deməliyəm ki, bunun bir haqlı əsəbi ola bilər, sadəcə bölgüclüyü qızışdırmaq, şia-sünni davasını salmaq, bizi bir-birimizə qarşı qoymaq düşüncəsi. Axi sizinlə mən ədəbiyyatdan danişa, yaxşı voleybol oynaya bilirəm. Niyə bu gün mən də əsəbiləşib xətrinə dəyəcək bir fikir yazmalyam. İnana bilmirəm ki, siz də gələcək siyasi karyeranız üçün bir siyasi xətt tutub gedirsiniz. Bu milləti bölgüclüyə səsləyirsiniz. O zaman sual yaranır, sizin İran xətti ilə şəliyi təbliğ edib, əhli-beyt, Xumeyni ağa deyib dövlətçiliyimizə qarşı çıxanlardan fərqniz nədir?

Bunları yumşaq şəkildə desəniz nə olar ki? Məsələn, Şah İsmayıllı türkdür, türk dövləti qurub, dövrünün tələblərinə görə dindən istifadə edib, amma sonradan əyanları, fars məmurların sarayda söz sahibi olması ilə bu xətt yolunu dəyişib, yanlış bir düşüncə sərgilənib, kaş ki olmayıyadı, o dövr üçün olub, biz bu yanlışları etməməliyik, Şah İsmayıllı qızılbaş-türk fəlsəfəsini yaşatmalıdır, türkçə qoymuş hərəkəti qoymalıyıq millətimizə, onun davamçısı, qurduğu dövlətin sərkərdəsi olan Nadirin yolunu getməliyik, birləşdirici olmalıyıq desəniz nə olar ki... Axi tez-tez nümunə göstərdiyiniz Nadir Şah iki Türk dövlətinin birliyi üçün önce məzhəblərarası savaşa son verilməsini, eyni zamanda mollaların dövlət işinə qarışmamasını təklif edirdi. Əgər niyyətiniz safdırsa, niyə Nadir şah kimi birləşdirici yox, bölgüclükə məşğul olursunuz?

Məhz sizin üçün deyirəm, hörmətli oxucuların xahiş edirəm, bunu sadəcə sizə bir fakt xətrinə dediyimi qəbul edib anlaysıla yanaşınlar. Hamımızın bəhəbəhlə 100 illiyini qeyd etdiyimiz Cümhuriyyətimiz var. Mənim də, sizin də böyük mütəfəkkir adlandırdığımız Hü-

MÖVQE

seyn Cavid, Mirzə Cəlil bu dövlət haqqında bir cümlə də xoş söz deməyiblər, sanki onlar o dövrdə yaşamayıblar, indi buna görə Cümhuriyyəti qısqaraq, ya Hüseyn Cavid, Mirzə Cəlili? Heç Cümhuriyyət də onları görməyib sanki. Elitanın qurduğu dövlət, xalqın dövləti ola bilmədi, buna zaman da imkan vermədi. İndi hansından vaz keçək?!

Gələk təklif etdiyiniz (Bizim düşünüyümüz budur ki, Azərbaycan tarixini daha çox Dədə Qorqud mədəniyyətini, Nadir vizyonunu qabardaraq müasir modelimizi gələcək üçün qurmaliyiq) "Dədə Qorqud" dastanındaki türk kultürü... Mən Dədə Qorudçuyam, amma islamə bulaşmamış Qorqudq... Deyirsiniz ki, mən sizə bunu təklif edirəm. "Xub", çox yaxşı, o zaman sizi bir günorta şərab içməyə dəvət edirəm, lap dastandakı kimi... Sonra dəstəmaz alıb, namazımızı qılıraq. Görürsünüz, nə qədər gülündür?! Hansı Dədə Qorqud kültüründən danışırsınız, gürçü təkfurunun zindanında "Ölmüş oğlunuzu minib çapıram" deyən Qazan xanın yaşamını, ya Dəli Domrulun ərəb təfəkküründəki əz-rayilla məzələnməsini, ya iki rükət namaz qılıb döyüşə girib, qılıb gələndən sonra yeyib-içib kefləndiklərini, ya övladı olmayanı aşağılayaraq qara çadır salmaqlarını?! Əminəm ki, başqa mə-

qamda, başqa mövzuda kimsə Dədə Qorqud dastanını öysə və təbliğ etsə idi, hökmən bu dediyim faktlardan birini deyib Əhməd Bəy Ağaoğlu kimi solçuluq edəcəkdiniz. Ciddi adamlar üçün bu dedikləriniz keçərlidir, sadəcə galişigözəl sözzlərə baş aldatmaqdır, təriqətçilik, məzhəbçilik missiyaniza haqq qazandırmaqdır. Deyirsiniz ki, mən sünni deyiləm, müsəlmanam. Bu da "xub" (bilərkədən bu fars kəlmələrindən istifadə edirəm ki, statusunuzda başa çıxarıb, mən i də cahil fars yanlısı adlandırırasınız). Mənim bildiyim müsəlman, qarşı tərəfin inancına saygı ilə yanaşar, Allahu-Əkbər deyib baş kəsməz. Ən azından şıə də sizin kimi Allaha, peygumbərə, Qurana inanır... Heç olmasa onlara hörmət edin. Ən azından bir yerdə birləşib, ateistlərlə mübahisə edə bilərsiniz, məncə...

Bütün mövhumi məsələləri atırsınız şıeliyin və şıeliyi də Şah İsmayıll yaratdı deyib onun üstünə. Tez-tez misal çəkdiyiniz, kumiriniz Əhməd bəy Ağaoğlu "Şıə məzhəbi və qaynaqları" əsərində şıeliyin necə yarandığını, niyə yarandığını geniş şəkildə izah edir. Şıeliyin Şah İsmayıla nə dəxli... XIII-XV əsrlərdə türklər İslamin üzərindən öz milli dinlərini yaratmağa hamilə idi. Ermənilərin xristianlıqdan Qırıqoriyanlıq. Slavlaynların Provalslav, Almanların Protestantlıq

çıxardıqları kimi... Buna Nəimi də, Nəsimi də, Ağ Şəmsəddin də, Bektaşı də, Şeyx Səfi də çox cəhd etdi. Çünkü din bir yaşam tərzini idisə, ərəblər gələn din ərəb yaşam tərzini idir və türklərə yad idi. Öz törələrinə uyğunlaşdırmağa cəhd edirdilər. Törəsindən vaz keçə bilməyən türklər öz fəlsəfələrini elə məhz islamın bayraqı altında, istədikləri kimi yaşamaq istəyirdilər və dində müəyyən reformalara cəhd edirdilər. Bütün insanlıq kimi. Çünkü Quran sadəcə bölgə üçün idi, türkün cahan anlayışına siğmirdi. Heç sizin də bugünkü təfəkkürünüzə siğmir, əgər bir müsəlmansınızsa, məntiqi buraxıb təslim olmuşsunuzsa, o zaman ordakı şəriət qaydaları ilə yaşamağa cəhd edin, biz də görək. Məsələn, bu ayəyə əməl edərək: (5. 51) "Ey iman gətirmişlər! Yəhudiləri və xristianları öz köməkçiləriniz və dostlarınız hesab etməyin, çünkü onlaranca bir-birilərinə kömək edirlər. Əgər sizlərdən kimsə onları öz köməkçiləri və dostları sayırsa, onda o özü onlardan biridir". Yaşaya bilməzsınız, çünkü siz cahil deyilsiniz. O dövrün ağıllı insanları da belə idi və Qızılbaş fəlsəfi fikri ilə türk törəsini yaşamağa çalışırdı. Bu yaxınlarda Roma Papası dediyi kimi, insanlar inkişaf etdikcə, onların təfəkküründəki Tanrı da inkişaf edir.

Şah İsmayıll Təbrizə daxil olarkən

Necə ki, Peyğəmbərdən sonra Ömər, Osman, Əbübəkir, Əli onun kimi idarə edə bilmədi xilafəti, necə ki aralarında nifaq düşdü, Əməvilər, Abbasilər sarayı əyyaşlıq yuvasına döndü, eləcə də Şeyx Səfi düşüncəsi, Şah İsmayıldan, Şah Təhmasibdən sonra, öz istiqamətini dəyişdi. Uzağa getmədən Elçibəyin Öndərliyində qurduğunuz partiya, dövlət, ondan sonra neçə başa bölündü və bir vaxtlar Elçibəyi ideal sayan Fazıl bəy, bu gün onun qüsurlarını deyir, tənqid edir və deyir ki, fikrini dəyişməyən sadəcə ölüldür. Elə o dövrdə də belə, bəy, eynən belə.

Gələk Səfəvilərin üstünə çamur kimi yaxdıığınız mərasimlərə, pirçiliyə, nəzirçiliyə...

Səfəvilər dövləti bir imperiya idi və tərkibində onlarla xalq yaşayırırdı. Hər birinin də öz mədəniyyəti, inancı, mifik dünya görüşdən gələn ənənəsi vardi. Bu dövlətin də birinci xalqı türklər idi. İkin-ci də böyük dövlətçilik ənənəsi olan, inancı olan farşlar idi ki, uzun müddət ətrafindakı xalqı öz təsirində yaşıtmışdı. Məzdəkiliyin də, zərdüştliyin də, atəş-pərəstliyin də, şamanizmin də Səfəvilər imperiyasının hüdudları içərisində çoxlu qalıqları vardi. Necə ki islama sün-nət yəhudilərdən, orucluq ondan öncəki onlarla xalqdan, ibadət forması büdpərəstlikdən (bütpərəstlərin ibadətinə diqqət etsəniz namaz qılmağa nə qədər bənzədiyini görərsiniz), Ayın dini simvol olması qədim türk inanclarından, hicab Şumerlərdən gəlirdisə, eləcə də Səfəvilər dövlətinin tərkibində olan xalqların inancı qızılbaşlıq, lap elə sizin deyiñiz kimi şəliyə qarışdı.

Türklər islamı ərəblər kimi yaşamadı heç vaxt. Sizin də, mənim də mövhumat hesab etdiyim, sadə xalqın din bildiyi ağaca nəsə bağlamaq, qurban kəsmək, nəzir demək şəlikdən yox, şamanizmdən, qədim inanclardan gəlir. Bizim yas mərasimlərinin də nəinki şəliyə, heç islamda aidiyyatı yoxdur, xalqın təfəkküründə qalan törələrdən, tenqriçilikdən gəlir. Bilirsizimiz, müsəviliq, xristianlıq olmadığı bir dövrdə türklərdə tenqriçiliyə əsasən insanları basdırıb, torpaqdan gəlmışik, torpağa dönməliyik düşüncəsi var idi? "Torpaq Ana Kudur" kultu var idi? Heç qəbir daşlarının da bugünkü formasının islamə heç bir aidiyyatı yoxdur. Türk Balbaylarını ki bilməlisiniz, hər kəsi öz mənsəbinə, və-

zifəsinə görə fərqləndirmək üçün müəyyən baş daşları qoyurdular.

Nəzir anlayışını, pirçiliyi də şəliyə bağlamaq savadsızlıqdır. Həyat ağacları vardi, qədimdə o ağaclarla müəyyən ərzaqlar asar, niyyətlər edərdilər, mifik düşüncə ilə, bu gün dünyanın əksər xalqında yaşamaqdadır. Qədim Bizans qalıqları olan tarixi məkanlarda görmüsünüz ağaclarla cir-cindir bağlayırlar, elə xristianlar da. Efesdəki Məryəm ana kilsəsini xatırlasınız yetərlidir. Necə olur dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələrindən xalqlar ora ziyarətə gəlir, niyyət edir, cahillik olmur, bizimkilər Əshabi-kəhfədə bağlayanda cahillik olur?

Avropanın göbəyindəki bütün şəhərlərdə körpüllerin üstüne insanlar minlərlə qifil bağlayır, bir gələnək yaşıdır, bir əyləncə edir, psixoloji rahatlıq tapır, cahillik olmur, bizimkilər cahillik olur? Bəy, ciddi adamlar bunları ciddiyə almir, özünəməxsusluq kimi bir rəng hesab edir keçir. Daha gətirib tarixi bir şəxsiyyətin cibinə dürtüşdürüb, sonra da onu alçaltırıb.

Əhməd bəy Ağaoğlu sizə kömək edə bilməz, bilirsiniz niyə? Mən də Hüseyin Cavid deyərəm, lap hirsənin Nitsşə deyərəm, bütün dünyanın qəbul etdiyi ateist Nitsşə... Kimsə belə deyib, mən də deyirəm, - demək zəiflik əlamətidir. Mən də deyirəm, gəlin Mirzə Fətəli Axundovun, Hüseyin Cavidin, Mirzə Cəlilin, Üzeyir Hacıbəyovun dediyi yolla gedək. Halbuki, hər biri ümumilikdə dini mövhumat hesab edirdi, nəinki şəliyə, bütün dirləri.

Şah İsmayıli tənqid də etmək olar, təhlil də, bəyənmək də, olar bəyənməmək də. Azdan-çoxdan üzdə olan adamınız, onuz da tariximiz allaq-bullaq olub, tutacaq çox az yerimiz var. O tutulacaq yerləri də sizin kimi aydınlar məhz subyektiv pəncərələrindən baxıb ləkələyəcəksə, uçuracaqsa, sabaha ümidi qalmaz. Lütfən qırıcı olmayın!!!

Şah İsmayılin bir dövlət qurub, Şirvan-şahlardan sonra ən uzun ömür sürən dövlətimizi. Şah İsmayılinin türkçə rəsmi sənədini axtarırsınızsa, akademik Ramiz Mehdiyevin orijinal nüsxələrini də çap etdirdiyi məktublara baxın, Osmanlı dövlətinə məktubları türkçə yazıb. Qurdüğü dövlətin paytaxtı qədim türk şəhəri Təbriz olub.

İdeologiyasını bəyəndiyimiz Əfşarlar dövlətinin bütün ənənələri Səfəvilərin

Şamil SADIQ

üzərində qurulub və onun varisidir. Hərdən deyirsiniz ee, bütün tarixçilər Səfəviləri İran dövləti kimi təqdim edir. Heç Əfşarlara da birmənali türk dövləti deyən yoxdur. Paytaxtı da Məşhəddən başlayıb.

Xoşa gəlməyən gəlinin yeri tap-tap gələr. Bütün tarixi şəxsiyyətlərdə bu və ya digər mənada qüsür var. Baxır onu görmək istəyənə. Məsələn, Nadirin vəzifə, mənsəb sevdasından oğlunun gözlərini kor etməsi...

Şah İsmayıldan əlinizi üzün, onsuz da onun heç bir ideologiyasını yaşıtmayıq, arada bir bizim də imperator babamız olub deyib, qürur duyuruq. Siz də kömək edin, məsələ qaldırın ki, ay tarix institutu, ay tarixçilər mənim üstümə düşməkdənsə, bu enerjinizi ayırm, heç olmasa qardaş Türkiyəni Osmanlı zehniyyətindən əl çəkib Səfəvilər Türk-Azərbaycan dövləti kimi tanıın, Topqapı sarayındaki eksponatlarda İran dövləti yazmayı...

P.S Dinləri nağıl bilən, yetişdirəcəyi sağırdılərinin bir gün Saturna peyk uçuracağına inanan, Şah İsmayıli da, Nadir Şahı da, Mirzə Fətəli Axundzadəni da, Məmməd Əmin Rəsulzadəni da, Nəriman Nərimanovu da, Əhməd bəy Ağaoğlunu da, Hüseyin Cavidin da milləti üçün yanın şəxsiyyətlər kimi qəbul edən bir müəllimin dost fikirlərini düşməncilik kimi qəbul etməməyiniz arzusu ilə!

Irəvan xanları - Hüseyinəli xan və Məhəmməd xanın nəslinin nümayəndəsi Əmir Əli Sərdarlı İrəvani Azərbaycanda səfərdə olub. Məlumat üçün bildirək ki, Irəvan xanları Hüseyinəli xan və Məhəmməd xanın nəslindən olan Əmir Əli Sərdarlı İrəvani hal-hazırda Almaniyada yaşayır. Əmir Əli Sərdarlı İrəvani ixitisasca mühəndis olmasına baxmayaraq, həmdə Azərbaycan tarixi ilə bağlı geniş məlumatla- ra malik bir şəxsdir.

Əmir Əli Sərdarlı İrəvani: **“Irəvanda babam Hüseyinəli xanın inşa etdirdiyi Goy məsciddən başqa heç bir tarixi abidəmiz qalmayıb”**

“Vətəndaşların Sosial Rifahi Naminə” İctimai Birliyinin sədri İradə Rizazadənin dəvəti ilə Bakıyə gələn Əmir Əli Sərdarlı İrəvani ilk öncə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunda İnstutun direktoru, professor Yaqub Mahmudov və şöbə müdirləri ilə görüşüb. Yaqub Mahmudov İrəvan tarixi ilə bağlı aparılan araşdırmaclar, nəşr olunan kitablar barədə qonağa ətraf-

lı məlumat verib, kitablardan qonağa hədiyyə edib.

Daha sonra Əmir Əli Sərdarlı İrəvani Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanasında İrəvan tarixinin tədqiqatçıları, alımlar ilə də görüş keçirib. Görüşdə kitabxananın direktoru Mayıl Əhmədov İrəvan xanlığının tarixinin Azərbaycan xalqının min illər ərzində yaratdığı maddi və mə-

nəvi mədəniyyət tarixinin ayrılmaz hissəsi olduğunu qeyd edib. Mayıl Əhmədov vurğulayıb ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev öz çıxışlarında dəfələrlə qeyd edib ki, indiki Ermənistən dövlətinin ərazisi tarixi İrəvan xanlığının ərazisidir. Məhz dövlətimizin başçısının tapşırığı ilə Tarix İnstitutunda bir sıra kitab, monoqrafiya və broşürələrin çap olunduğu bildirilib.

“Mən Bakıda olmaqla qədim İrəvani hiss edə, ona toxuna bildim”

“Vətəndaşların Sosial Rifahi Naminə” İctimai Birliyinin sədri İradə Rizazadə bu illər ərzində İrəvan xanlığının təbliği istiqamətində gördüyü işlərdən danışıb. O, həmçinin Əmir Əli İrəvaniyə onun dəvətini qəbul edib Azərbaycana gəldiyinə görə təşəkkürünü bildirib, qonağa İrəvan xanlığının bayrağını hədiyyə edib.

Əmir Əli Sərdarı İrəvani çıxışında İrəvan xanları olan babaları Hüseyinəli xan və Məhəmməd xanın hakimiyyətdə olduğu tarix haqqında geniş məlumat verib. Eyni zamanda Azərbaycanda İrəvan tarixinə bu cür yüksək qiymət verilməsini dəyərləndirib, bundan sonra da İrəvan xanlığının tarixinin araşdırılması,

təbliği istiqamətində daha da məsuliyyətli olacağını bildirib.

Əmir Əli Sərdarı İrəvani Heydər Əliyev Mərkəzində nümayiş olunan “Tarixin şah əsərləri” sərgisi ilə də tanış olub. Heydər Əliyev Mərkəzinin direktoru, Heydər Əliyev Fonduun icraçı direktoru Anar Ələkbərov qonağı salamlayaraq, sərgi barə-

də ətraflı məlumat verib. O bildirib ki, 5 ildən çox müddət ərzində sərginin Azərbaycana gətirilməsi və burada nümayishi üçün hazırlıqlar görülüb, Heydər Əliyev Fonduunun dəstəyilə bir çox eksponatlar restavrasiya edilib. Əmir Əli İrəvani bu sərginin təşkilinə görə şəxsən Azərbaycan Respublikasının birinci Vices-Prezidenti, Heydər Əliyev Fonduun prezidenti, birinci xanım Mehriban Əliyevaya təşəkkürünü bildirib. O qeyd edib ki, bu sərgidə olmaqla, o sanki qədim İrəvana qayıdır: "Mən İrəvanda olsaydım bu hissələri keçirə bilməzdəm. Çünkü bilirsiniz İrəvanda heç bir tarixi abidə qalmayıb, yalnız mənim babam Hüseynləri xanın inşa etdirdiyi Goy Məsciddən başqa. Lakin mən burada, Bakıda olmaqla qədim İrəvanı hiss edə, ona toxuna bildim".

Azərbaycana səfəri çərçivəsində Əmir Əli Sərdarı İrəvani Azərbaycanlıların və digər Türkəlli Xalqların Əməkdaşlıq Mərkəzinin də (AT-XƏM) qonağı olub. Görüşdə AT-XƏM-in sədri İlham İsmayılov, Milli QHT Forumunun prezidenti Rauf Zeyni, Tarix İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini Cəbi Bəhramov, Prezident Kitabxanasının şöbə müdürü, tədqiqatçı-alim Nazim Mustafa, "Vətəndaşların Sosial Rifahı Naminə" İctimai Birliyinin sədri İra-

də Rizazadə və Prezident yanında QHT-lərə Dövlət Dəstəyi Şurasının əməkdaşı Nədimə Rəhimli, Birlik jurnalının baş redaktoru İlqar İlkin, QHT sədri Məhluqə Rəhimova da iştirak ediblər. Görüşdə Azərbaycan tarixinin gerçəklilikləri, xüsusən xanlıqların dönməndə İrəvanda Azərbaycan türklərinin durumu, tarixi şəraiti ilə bağlı geniş fikir mübadiləsi aparılıb. Tarixi torpaqlarımız olan İrəvan xanlığının ərazilərində tarixi abidələrimizə, toponimlərimizə qarşı erməni vandalizminin hələ də davam etdirildiyi xüsusi qeyd edilib, bu vandalizmə qarşı beynəlxalq səviyyədə birgə mübarizənin aparılması üçün səylərin birləşdirilməsinin vacibliyi vurğulanıb.

Qonaq paytaxtla yanaşı Şəki və Gəncə şəhərlərinə də səfər edib. Bu şəhərləri görmək istəyinin səbəbi isə babalarının İrəvanda hakimiyyətdə olduğunu müddətdə bu xanlıqlar ilə yaxın münasibətdə olması, Xanlıq dövrünə aid olan Şəkidə Xan sarayının mövcudluğu olub. Şəkidə Xan Sarayını və Şəki Xan evini ziyarət edən qonaq çox təsirlənmiş, sanki o dövrə qayıtdığını bildirmişdi: "Azərbaycanda xanlıqlar dövrünü araşdırıldıqda yeganə Xan sarayının Şəkidə olduğu və bu sarayın İrəvandakı Xan sarayı ilə çox oxşarlıq təşkil etdiyi barədə məlumat əldə etdim. İndi isə buna öz gözlərimlə şahid oldum. Doğrudan, şəkillərə baxsaq demək olar ki, çox oxşarlığı var, lakin İrəvan Xan sarayı bir neçə dəfə bu saraydan böyükdür. Mən yenə də özümü İrəvandakı Xan sarayındayam kimi hiss edirəm".

Milli Məclisin deputatları Qənirə Paşayeva və Naqif Həmzəyevin dəvəti ilə növbəti səfər Gəncə şəhərinə olub. İlk önce Cavad xanın qəbrini ziyarət edən Əmir Əli İrəvani, daha sonra Gəncə Tarix Muzeyi, Xan bağı və digər tarixi yerləri ziyarət edib. "Gəncəyə gəlmək istəyimin əsas səbəblərindən biri Gəncə xanı Cavad xanın mənim babam Məhəmməd xanla təxmini eyni dövrdə hakimiyyətdə olması və onların çox yaxşı münasibətdə olmasıdır".

Əmir Əli Sərdarı İrəvani Azərbaycana gəldiyinə görə çox xoşbəxt olduğunu və qarşılanması görə hər

kəsə təşəkkürünü bildirib: "Açığı uzun müddətdir ki, Azərbaycana dəvət alıram, lakin bura gəlməklə bağlı fikirlərim çox qarışq idi. Bilirsiniz İrəvanın mənim üçün böyük yeri var. Lakin burda bu məsələyə necə yanaşıldığını bilmirdim. Bir daha şahid oldum ki, azərbaycanlılar

öz tarixini sevir və bu istiqamətdə müəyyən işlər görürələr. Mən məsuliyyətimi bir daha hiss etdim və düşünürəm ki, azərbaycanlı dostlarımıla birgə bu istiqamətdə hələ görəcək çox işlərimiz olacaq".

Hazırladı:

Nədimə Rəhimli

İRƏVAN

ŞƏHƏRİNİN ƏHALİSİ

XIX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərinin əhalisinin 80 faizini azərbaycanlılar təşkil etdiyi halda, XX əsrin sonlarında həyata keçirilən etnik təmizləmə nəticəsində İrəvanda bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmamışdır

Tarixi Azərbaycan şəhəri olan İrəvanın əhalisi haqqında məlumatları XIX əsrin əvvəllərinədək ayrı-ayrı salnaməçilərin və səyyahların yol qeydlərindən, Osmanlı işğalı dövründə tərtib edilmiş vergi dəftərlərindən əldə etmək mümkündür. İrəvan xanlığının Rusiya qoşunları tərəfindən işğalından sonra keçirilən kameral siyahıyalımlar, statistik hesabatlar, illik nəşr edilən təqvimlər şəhərin əhalisi haqqında kifayət qədər dolğun məlumat verir. İlk mənbələr İrəvan şəhərində aborigen əhalinin tamamilə Azərbaycan türklərindən ibarət olmasına təsdiq edir. Bəzi dövrlərdə şəhərin

əhalisi haqqında məlumatlarda kəskin fərqlərin ortaya çıxması şəhər uğrunda Səfəvilərlə Osmanlılar arasında gedən müharibərlə bağlı olmuşdur.

Məşhur türk salnaməçisi və coğrafiyası Övliya Çələbi 1647-ci ildə Çuxur-Səəd bəylərbəyliyini gəzmiş, İrəvan qalasını və şəhəri öz "Səyahətnamə"sində ətraflı təsvir etmişdir. O, şəhər içərisində təqribən 2060 üstü gillə örtülmüş evin olduğunu, qalada isə 3000-ə qədər gözətçinin, 3 minlik xan ordusunun, 7000 əyalət əsgərinin olduğunu qeyd etmişdir. Bu məlumat əsasında təqribi hesablama apardıqda (hər ailədə 5-6 nəfər hesabı ilə) belə

qənaət hasil olur ki, həmin dövrdə İrəvan şəhərində qala ilə birlikdə təqribən 25 min əhali olmuşdur.

Fransız səyyahı Jan Şardən "Paris-dən İsfana səyahət" əsərində 1673-cü ildə İrəvanda gördüklerini geniş şəkillə təsvir etmişdir. İrəvan qalasını, Xan sarayını təsvir edən Şardən yazar ki, təxminən 800 evdən ibarət olan qala kiçik bir şəhərdən böyükdür, orada ancaq təmizqanlı səfəvilər yaşayırlar. Səyyah qalanın müdafiəsi üçün iki min əsgər ayrıldığını yazar. Təmizqanlı səfəvilər dedikdə, müəllif İrəvanın şəhərə məzhəbli türk qızılbaş əhalisini nəzərdə tuturdu.

"Qədim İrəvan" kitabında İrəvan əhalisindən bəhs edən Yervand Şahəziz Şardəmin İrəvan qalasında yaşayan əhali haqda məlumatını bir daha təsdiq edərək yazar ki, qalada yalnız türklər yaşayırırdılar, ermənilərin isə orada yalnız dükanları var idi, onlar orada gündüzlər alver edir, axşamlar isə düikanlarını bağlayıb evlərinə gedirdilər.

Digər avropalı səyyah – 1700-cü ilin yazısında İrəvanda olmuş alman səyyahı Kaspari Şillinger də təsdiq etmişdir ki, İrəvan şəhərində sayca və siyasi cəhətdən Azərbaycan türkləri tam üstünlük təşkil edirdilər. O, yazar: "İrəvan şəhərinin daxilində (yəni şəhərin qala divarları içərisində – red.) yalnız iranlılar (yəni Azərbaycan türkləri), şəhərin nisbətən iri qəsəbəsində (görünür, Üçkilsədə) və müxtəlif yerlərdə kilsəyə xidmət üçün erməni tacir və sənətkarları yaşayır. Onlar iranlılara (yəni Azərbaycan türklərinə) vergi verirlər".

Rus qoşunlarını Azərbaycan torpaqlarını işgal etməyə həvəsləndirmək üçün I Pyotrun sarayına yol tapan erməni İsrail Ori 1701-ci il iyulun 25-də çara təqdim edilməsi üçün tərcüməciyə yaddırıdığı yaddaş qeydlərinin 7-ci bəndində Rəvan (İrəvan) qalasını ələ keçirmək yollarını göstərir və qeyd edirdi ki, şəhərdəki barit və digər hərbi sursat anbarı ermənilərin əlindədir, onlar orada İran pulu kəsirlər. İ.Ori şəhərdə 300 nəfərdən artıq erməninin yaşadığını və həmin ermənilərlə sövdələşməklə onların qalanın qapısını rus qoşunların üzünə aça biləcəklərini, bununla da qəfil hücumla şəhərin ələ keçirilə biləcəyini göstərir.

Ermənilərin müxtəlif vaxtlarda İrəvan şəhərində məskunlaşmaları barədə məlumatlar tarixdə öz əksini tapmışdır. 1736-ci ildə Muğanda keçirilən tacqoyma mərasimindən sonra Nadir şah xanların hamısına götürdüyü erməni əsrlərini paylamışdı. Nadir şahın qılığına girən Eçmiədzin katolikosu Abram Kretasi müxtəlif yerlərdən əsir alınmış ermənilərin bir qisminin İrəvana göndərilməsinə nail olmuşdu. 1740-ci ilin əvvəlində isə katolikos Qazan Çahçesinin təşəbbüsü ilə "Rumdan Şərqi Anadoludan xeyli erməni gətizdirilərək Eçmiədzində və ətraf bölgelərdə yerləşdirilmişdi.

İrəvan azərbaycanlıları. XX əsrin əvvəli

İrəvan zadəganları. 1860-cı il.

1. Abdulla xan makinski; 2. Şükür xan Makinski;
3. Abbasqulu xan Erivanski; 4. Pənah xan Makinski;
5. Ağamal ağa Məlik-Ağamalov; 6. Mirzə Cabbar Qaziyev;
7. Qriqoriy Egizarov; 8. Bala bəy Ordubadski (Əlixanov);
9. Mirzə İsmayılov; 10. Hacı bəy Bağırbayov; 11. Əsəd bəy;
12. Bala Sultan Şadlinski

Osmanlı işgalindən sonra 1728-ci ildə tərtib edilən İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftərində İrəvan şəhərində 428 evli türk müsəlman, 224 evli və 9 subay xristian qeydə alınmışdır. Evlilə-

rin ailə tərkibi orta hesabla 5 nəfər götürdükdə şəhərdə yaşayan 3369 nəfərin 63,5 % türk-müsəlman, 36,5 % isə xristian olduğu aydın olur. Həmin vaxt şəhərdə 100 xristian qaraçı (boşa)

ARAŞDIRMA

ailəsinin (təqribən 14,9%) yaşadığını nəzərə alsaq, onda erməni xronikalarının müəlliflərinin iddia etdikləri kimi, İrəvan şəhərində ermənilər əksəriyyət deyil, əhalinin cəmisi 21,6 faizini təşkil etdiyi aydın olur. İrəvan şəhərinin əhalisi barədə məlumatları avropalı səyyahların, o cümlədən xristian misionerlərinin həm də Eçmiədzin katalikosluğundan aldqlarını nəzərə alsaq, onda bir çox hallarda həmin məlumatların bilərkədən ermənilərin xeyrinə saxtalaşdırılmasının səbəbləri də aydın olur. Məsələn, J.Şardən Parisdən İrəvanadək erməni nökəri Allahverdi müşayiət etmiş, İrəvandan Təbrizədək isə məlumatları erməni mehmandarı Arazindən almışdı. Lakin xristian səyyahların yazdlıqlarında məlumatlar nə qədər təhrif edilsə də yenə də görünən mənzərə odur ki, İrəvan şəhərində və ətraf bölgələrdə azərbaycanlılar aborigen əhali olmuş, ermənilər isə həmin ərazilərə sonradan axışib gəlmişlər.

Ermənilərin İrəvan xanlığının ərazi sinə kütləvi axını 1801-ci ildən rus qoşunlarının İrəvan xanlığının ərazilərinə daxil olması anından etibarən kütləvi xarakter almışdır.

İrəvan qalasının alınmasındaki xidmətlərinə görə fəxri "qraf Erevanski" tituluna layiq görünlən general İvan Paskeviçin dəvəti əsasında Sankt-Peterburqdan İrəvana göndərilən və keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində yaradılan yeni inzibati-ərazi "Erməni vilayəti"ndə 1829-1831-ci illərdə kameral siyahıyalma keçirən

İvan Şopenin İrəvan şəhərinin əhalisi haqqında verdiyi statistik məlumatlar "Müsəlmanlar", "Yerli ermənilər", "İrəvan köçürünlərlər" və "Türkiyədən köçürünlərlər" qrafaları altında verilmişdir. İ.Şopen yalnız Şəhər, Təpəbaşı və Dəmirbulaq məhəllələrinin əhalisi haqqında məlumat vermiş, sərf azərbaycanlıların yaşadığı Qala massivinin əhalisi haqqında məlumatı isə siyahuya daxil etməmişdir. O, şəhərin yuxarıda adları sadalanan üç məhəlləsində 2751 ailənin (11463 nəfər), o cümlədən 1807 müsəlman ailəsinin (7331 nəfər), 567 yerli erməni ailəsinin (2369 nəfər), İrəvan köçürünlər 366 erməni ailəsinin (1715 nəfər) və Türkiyədən köçürünlər 11 erməni ailəsinin (48) nəfər, habelə 46 boş (xristian qaraçları) ailəsinin (195 nəfər) yaşadığını göstərmişdir.

İ.Şopenin "yerli ermənilər" qrafasında göstərdiyi ermənilərin əksəriyyəti 1801-ci ildən İrəvan qalasının işgalinadək olan dövrdə gəlib qaladan kənar massivlərdə məskunlaşmışdılar.

İ.Şopenin şəhər əhalisinin müxtəlif təbəqələri haqqında verdiyi məlumatlar da xüsusü əhəmiyyət daşıyır. Rusiya işgalindən sonra xan nəslindən olanların, imkanlı ailələrin, din xadimlərinin bir çoxu şəhəri tərk edərək, əsasən Cənubi Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində məskunlaşmışdılar. Bunu nə belə, şəhərdə imtiyazlı təbəqələr içərisində yenə də azərbaycanlılar çoxluq təşkil edirdi. Həmin dövrdə İrəvan şəhərində 4 xan, 51 bəy, 19 mir-

zə, 50 molla, 39 seyid, 3 dərviş ailəsi yaşadığı halda, cəmisi 8 erməni məlik və bəy, 1 erməni mirzə, 13 keşş ailəsi yaşayırırdı. Deməli, bu təbəqələrdən ibarət 188 ailənin 166-sını azərbaycanlı, 22-sini isə erməni ailələri təşkil edirdi.

Rusiya işğalı ərəfəsində İrəvan xanlığının xristian əhalisinin ümumi sayı 20 faizdən çox olmamışdır. Qərb tədqiqatçıları G.Bournoutian və R.Hewson "Encyclopedia Iranica"da "The Persian khanate of Erevan" məqaləsində göstərirler: "Yüz illik müharibələr səbəbindən 1804-cü ildə İrəvan şəhərinin əhalisi 6000 nəfərə qədər azalmışdı. 1827-ci ildə sonuncu xanın (Hüseynqulu xan nəzərdə tutulur) hakimiyyəti dövründə əhali artaraq 20000 nəfəri keçmişdi. Ermənilər əhalinin yalnız 20 faizini təşkil edirdilər. Türkmençay müqaviləsindən və ermənilərin İran və Türkiyədən immigrasiyasından sonra şəhərin erməni əhalisi 40 faizə yüksəlmişdi. Ümumi əhali isə farşların (yəni azərbaycanlıların) şəhəri tərk etməsindən sonra təqribən 12 min nəfərə qədər azalmışdı."

Müəlliflərin yazdlıqlarından belə nəticə çıxır ki, İrəvan xanlığının rus qoşunları tərəfindən işgalindən öncə şəhərin 20 min nəfər əhalisinin 20 faizini – yəni 4 min nəfərini ermənilər, 16 min nəfərini isə azərbaycanlılar təşkil etmişdir. İşğaldan sonra şəhərdə 12 min nəfər əhali olmuşdur ki, onun da 40 faizini – yəni 4800 nəfərini ermənilər, qalan 7200 nəfərini isə azərbaycanlılar təşkil etmişlər. Deməli, işğaldan öncə şəhərdə mövcud olmuş 16 min nəfər azərbaycanlıdan 8800 nəfəri şəhəri tərk edərək müxtəlif yerlərə köçməyə məcbur olmuş və yaxud müharibə nəticəsində tələf olmuşlar. Başqa sözlə, rus işgalindən sonra şəhərin azərbaycanlı əhalisi yaribayarı azalmışdır.

Rusiya ordusu Baş qərargahının kapitani Pyotr Uslar tərəfindən tərtib edilən və 1853-cü ildə işıq üzü görən İrəvan quberniyasının hərbi-statistik icmalında şəhərin əhalisi haqqında məlumatda göstərilir ki, orada 1437 tatar (yəni azərbaycanlı) və 1169 erməni ailəsi yaşayır. Başqa sözlə, həmin vaxt şəhər əhalisinin 55,2 faizini azərbaycanlı ailələri, 44,8 faizini isə erməni ailələri təşkil etmişdir. Uslar,

Город Иреван. 1930 г.

ARAŞDIRMA

həmçinin şəhərdə 42 müsəlman ruhani, 3 xan, 48 bəy, 27 seyid və 3 dərviş ailəsi müqabilində cəmisi 33 erməni ruhani və 2 erməni məliyi ailəsinin yaşadığını göstərir.

İmperator Rus Coğrafiya Cəmiyyətinin 1865-ci ilə olan məlumatına görə, İrəvan şəhərində 6900 tatar (yəni azərbaycanlı), 5770 erməni yaşamışdır. Faiz etibarilə azərbaycanlılar 54,5, ermənilər isə 45,5 faiz təşkil etmişdir.

1886-ci ildə keçirilən siyahıyalma zamanı İrəvan şəhərində 14738 nəfər (2968 ailə) qeydə alınmışdır. Şəhər əhalisinin 49,04 faizini (7228 nəfər) azərbaycanlılar, 48,45 faizini (7142 nəfər) ermənilər təşkil etmişdir.

1897-ci ildə ilk dəfə olaraq əhalinin ümumrusiya siyahıya alınması keçirilmişdi. Həmin vaxt İrəvan şəhərində 29006 nəfər əhali yaşamışdır ki, onun 43,15 faizini (12516 nəfər) azərbaycanlılar, 43,19 faizini (12529 nəfər) ermənilər təşkil edirdi. Statistika göstərir ki, İrəvan şəhərinin daxil olduğu İrəvan qəzasında 2542 nəfər əsilli zadəganlardan 59,04 faizini (1501 nəfər) azərbaycanlılar, 12,03 faizini (306 nəfər) ermənilər təşkil edirdi.

XIX əsrin sonlarından etbarən Türkiyədə erməni üsyانlarının yatırılması nəticəsində on minlərlə erməni ölkəni tərk edərək Cənubi Qafqaza axışmışdı. Onların böyük bir qismi qaçqın kimi İrəvanda məskunlaşmışdı. Qaçqın erməniləri daimi məskunlaşdırmaq məqsədilə İrəvanda 1905-1906-ci illərdə 4 dəfə qırğınlar törədilmiş, azərbaycanlıların xeyli hissəsi ya məhv edilmiş, ya da evlərindən didərgin salılmışdı.

1896-ci ildə Cənubi Qafqazda 900 min erməni yaşadığı halda, 1908-ci ildə 1301 min erməni yaşamışdır. 1914-1916-ci illərdə Cənubi Qafqaza daha 350 min erməni Türkiyədən gəlib yerləşmişdi ki, onların da bir qismi İrəvanda məskunlaşdıqdan sonra azərbaycanlıların vəziyyəti daha da ağırlaşmışdı. 1918-1920-ci illərdə daşnak hökumətinin hakimiyyəti dövründə İrəvan şəhərində azərbaycanlılara qarşı əsl soyqırım törədilmişdi. Şəhərdə tək-tük azərbaycanlı qalmışdı.

Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduğdan sonra azərbaycanlıların az bir qismi öz evlərinə qayıda bilməşdi. 1922-ci ildə İrəvanda cəmisi 5124

azərbaycanlı yaşadığı halda, ermənilərin sayı 40396 nəfərə çatmışdı. İrəvan şəhərində 1926-ci ildə 4968 nəfər azərbaycanlı, 57295 nəfər erməni, 1931-ci ildə 5620 nəfər azərbaycanlı, 80327 nəfər erməni yaşayırırdı.

1939-cu ildə əhalisinin sayı 200 min nəfərə çatan İrəvanda azərbaycanlılar 3,3 faiz (6569 nəfər) təşkil edirdi. 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti "Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistən SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" qərar qəbul etmişdi. Xaricdən Ermənistana köçürülüüb götərilən ermənilərin məskunlaşdırılmasına xidmət edən bu qərar kənd rayonlarında yaşayan azərbaycanlı əhaliyə şamil olunmalı olduğu halda, fürsətdən istifadə edən Ermənistən rəhbərliyi İrəvan şəhərində yaşayan azərbaycanlıların əksəriyyətinin deportasiya edilməsinə nail oldular. 1959-cu ildə keçirilən siyahıyalma zamanı təqribən yarım milyon əhalisi olan İrəvanda cəmisi 0,7 faiz (3413 nəfər) azərbaycanlı qeydə alınmışdı. Halbuki, 1939-cu ildən ötən 20 il ərzində təbii artımıla İrəvanda yaşayan azərbaycanlıların sayı azı 10 min nəfəri ötməli idi.

1979-cu ildə keçirilən siyahıyalma zamanı əhalisinin sayı 1 milyon nəfəri ötən İrəvan şəhərində azərbaycanlılar 0,2 faiz (2341 nəfər), ermənilər 95, 8 faiz (974176 nəfər) təşkil etmişdi.

Ermənistanda gedən proseslərdən fərqli olaraq Azərbaycanda, o cümlədən Bakı şəhərində ermənilər münbit şəraitdə yaşayır, onların sayı ilbəl artırdı. Xüsusilə, 1920-ci ildə sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra ermənilərin Bakıya və digər bölgələrə axını sürətlənmişdi. Bakıda ermənilərin sayı 1970-ci ildə 207,5 min nəfərə, 1979-cu ildə 215,8 min nəfərə çatmış, 1914-cu ildəki 9281 nəfər daimi yaşayışlara nisbətən müvafiq surətdə 22,3 dəfə və 23,3 dəfə artımlı olmuşdu. Bakıda yaşayan ermənilərin xüsusi çəkisi 1914-cü ildəki 6,7 faizdən artaraq, 1979-cu ildə 14,1 faizə çatmışdı.

1988-ci ilin fevralında Dağlıq Qarabağda erməni separatizminin baş qaldırmasından sonra nəinki təkcə İrəvan şəhərindən, bütövlükdə Ermənistandan azərbaycanlıların etnik təmizlənməsinə başlanıldı və həmin ilin so-

Nazim MUSTAFA,
AMEA Tarix İnstitutunun elmi işçisi,
Dövlət mükafatı laureati

nunda demək olar ki, başa çatdırıldı. Rəsmi Ermənistən Dağlıq Qarabağı ilhaq etmək üçün hərbi təcavüz yolu tutmasından sonra Bakıda yaşayan ermənilər çıxılmaz vəziyyətə düşdülər və şəhəri tədricən tərk etmək məcburiyyətində qaldılar.

1988-ci il iyulun 18-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ətrafında vəziyyətə həsr edilmiş iclasında çıxış edən İrəvan dövlət universitetinin rektoru akademik Sergey Ambarsumyanın Sov.İKP MK-nın Baş Katibi Mixail Qorbaçov XX ərin əvvəlində İrəvanda azərbaycanlı əhalinin neçə faiz təşkil etdiyini soruşmuşdu. Rektor "Deməyə çətinlik çəkirəm" cavabını verəndə, Qorbaçov demişdi: "Siz bunu bilməlisiniz. Mən sizə xatırladıram – əsrin əvvəlində Yerevanda azərbaycanlılar 43 faiz təşkil edirdi. Bəs indi azərbaycanlılar neçə faizdir?" - sualına S.Ambarsumyan "İndi çox azdır. Yəqin ki, bir faiz olar" cavabını vermişdi.

Bütün yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə hasıl olur ki, azərbaycanlılar

XIX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərinin əhalisinin 80 faizini, həmin əsrin sonunda təqribən yarısını təşkil etdiyi halda, XX əsrin 80-ci illərin sonlarında həyata keçirilən etnik təmizləmə nəticəsində İrəvanda bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmamışdır.

Bakının komendantı Mehmed Nazim bəy

Ötənlərdə İstanbulda hərracların birində Azərbaycan tarixi ilə bağlı bir vizitka aldə etdim. Vizitkanın aşağı sağ kənarında "Komendant Bakı", sol kənarında isə ərəb qrafikası ilə "Bakının kuman-danı" ifadəsi yazılıb. Ortada isə latin və ərəb qrafikası ilə "Nazim Bey" adı yer alıb.

Nazim bəyin kim olduğuna keçmədən öncə müüm bir tarixi hadisəni yada salaq.

Batum müqaviləsi və Qafqaz İslam Ordusu

4 iyun 1918-ci ildə Batumda "Səltənəti-Səniyyeyi-Osmaniyyə ilə Azərbaycan Hökuməti-Cümhuriyyətini beynində münəqid mühadənət Müahidənaməsi" imzalandı. 11 maddəlik bu sənədi Osmanlı tərəfdən ədliyyə naziri və Dövlət Şurası rəisi Xəlil [Menteş] bəylə Qafqaz Cəbhəsi Osmanlı Ordu-ları komandanı fəriq (general) Mehmet Vəhib [Kaçı] paşa və Azərbaycan tərəfdən Milli Məclis (Milli Şura) rəisi Məhəmmədəmin Rəsulzadə ilə xari-ciyyə naziri Məhəmmədhəsən Hacinski imzaladılar. Müahidənamənin 4-cü maddəsində yazılmışdı:

Mehmed Nazim bəy

"Azərbaycan Hökuməti-Cümhuriyyəsi tərəfindən tələb vüquunda hökuməti-Osmaniyyə intizam və asayışi-daxili-nin təmin və iadəsi üçün lədə-l-icab¹ silah qüvvətiylə müavinətdə bulunacaqdır".

Bu maddəyə əsasən, Mürsəl [Bakı] paşanın komandanlığı altında Beşinci Qafqaz diviziyası Azərbaycana göndərildi. Həmin diviziya ilə general-leytenant Əli ağa Şıxlinski-nin komandanlığında Azərbaycan hərbi qüvvələri Qafqaz İslam Ordu-su adı altında birləşdirildi, Osmanlı hərbiyyə naziri Ənvər paşa Orduya rəhbərliyi öz qardaşı Nuru [Killigil] paşaya tapşırıldı.

Ordu bu cür formalaşdıqdan sonra son hədəf Bakı olmaqla, bolşeviklərin işğali altındakı ərazilərə yürüş başlandı. Ordu Qaraməryəm, Kürdəmir, Şamaxı, Binəqədi döyüşlərində qələbə qazanaraq bolşevikləri bütün cəbhə boyu geri oturdu. Sentyabrın 15-də Qafqaz İslam Ordusu Bakı şəhərini işgalçılardan tamamilə təmizləyərək şəhərə daxil oldu. Bakının azad edilməsi əməliyyatında 17 erməni, 9 rus və 10 gürcü zabiti ilə birlilikdə 1.151 erməni, 383 rus, 4 ingilis və 113 başqa millətlərə mənsub əsgər əsir alındı. Bakı uğrunda döyüşlərdə düşmənin 800-1000 canlı qüvvəsi məhv edildi.

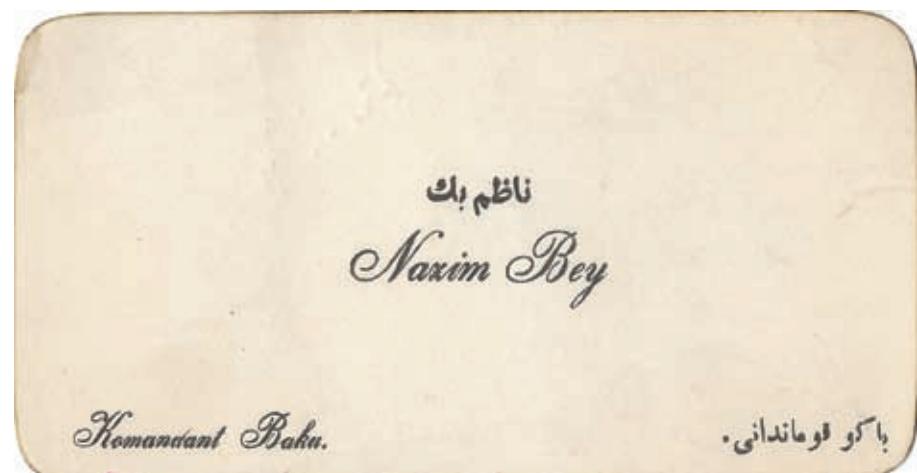
İntizam və asayışın təmin edilməsi və bərpası üçün lazımlı gələrsə..

Sentyabrın 16-da qələbə münasibətilə Qafqaz İslam Ordusu hissələrinin Bakı ətrafında paradı keçirildi. Paradda Nuru paşa, Xəlil paşa, Əli ağa Şixlinski, Həbib bəy Səlimov, Azərbaycan hökumətinin üzvləri, bu qələbəni sevinclə qarşlayan Bakı və ətraf kəndlərin sakinləri iştirak edirdilər. Paraddan sonra dövlət qurumlarının təmsilçiləri və yerli sakinlər qoşun bölmələrinin müşayiəti ilə Bakıya daxil oldular. Bakının azad edilərək müstəqil Azərbaycan dövlətinin yeni paytaxtına çevriləməsi ilə bağlı hökumət başçısı Fətəli xan Xoyski öz minnətdarlıq və təbrikini Nuru paşaya bu sözlərlə bildirdi:

“...Komandanız altında bulunan cəsur türk əsgərlərimiz tərəfindən Azərbaycanın paytaxtı olan Bakının düşməndən təmizlənməsi münasibətilə millətim zati-həmiyyəti-pərvəranələrinizə və dünyanın ən cəsur və soylu əsgəri olan türk oğullarına minnətdar olduğunu ərz etməklə iftixar edərim”.

Qələbə münasibətilə isə Ənvər paşa o zaman İstanbulda olan Məhəmmədəmin Rəsulzadəni təbrik etdi. Rəsulzadə bu barədə yazar:

“O zaman biz İstanbulda idik. Mər-

Nazim bəyin Bakıdakı vizitkası

kəzi Avropa dövlətlərinin iştirakı ilə toplanacaq konfransda iştirak üçün digər Qafqaz Cümhuriyyətləri ilə bərabər Azərbaycan Cumhuriyyətini təmsil edən Heyəti-Mürəkkəbənin rəisi idik. O dövrün hərbiyyə naziri və Başkomandan vəkili olan Ənvər paşa həzrətləri telefon etdi: “Əmin bəy, Bakı alındı!”. Bu qısa xəbərin məndə doğruduğu təsiri qabil deyil, təsvir edə bilmirəm. O təsiri hələ unuda bilmirəm”.

1919-cu ildə Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə 15 sentyabr – Bakının qurtuluşu günü qeyri-iş günü elan olundu.

Bakıya komendant təyin edilir

Azərbaycan Cümhuriyyətinin hərb tarixini və Qafqaz İsləm Ordu sunun Bakını azad etməsi ilə bağlı geniş tədqiqat əsərlərinin müəllifi Mehman Süleymanov “Nuru paşa və silahdaşları” əsərində yazar:

“Bakı şəhəri alındıqdan sonra Nazim bəy şəhərin komendantı təyin edildi. Şəhərdə nizam-intizamın və asayışın çox qısa bir zamanda bərpa edilməsində onun da böyük rolü var idi. Nazim bəy Azərbaycanın milli qoşun hissələrinin formallaşmasında da müəyyən işlər görmüşdü. Bakı şəhər komendantı vəzifəsi-

Nazim bəy Ruminiyada

ARAŞDIRMA

ni icra etməklə bərabər, o, Nuru paşa tərəfindən 2-ci Azərbaycan fırqəsinin komandiri təyin edilmişdi. Ancaq Mudros müqaviləsinin şərtləri üzrə türk qoşunlarının Azərbaycandan çıxarılması ilə bağlı olaraq Nazim bəy təəssüf ki, 2-ci milli fırqənin formalasdırılmasını başa çatdırıbilmədi. Türkiyəyə qayıtdıqdan sonra Nazim bəy İstiqlal mücadiləsinə qoşuldu və Vətəninin azadlığı uğrunda gedən döyüslərdə qəhrəmanca-sına həlak oldu".

Beləliklə, aydın olur ki, vizitka sahibi Nazim bəy Nuru paşa tərəfin-dən Bakının komendantı təyin olunmuş Qafqaz İslam Ordusunun fəda-kar zabitlərindən Mehmed Nazim bəydir.

Nazim bəyin ömür yolu

Mehmed Nazim bəy 1886-ci ildə Kayserinin Güllükbaşı məhəlləsində doğulub. Atası Camal bəy Gümüş-hanədə Poçt-Teleqraf müdürü olub, Nazim bəy də ilk təhsilini burada alıb. Ardınca Beşiktaş əsgəri rüşdiyyəsini, Çəngəlköy əsgəri edadiyyəsi-ni bitirib, 14 yanvar 1904-cü ildə Hərbi məktəbə yazılıb. 20 sentyabr 1907-ci ildə leytenant rütbəsi ilə bu məktəbdən məzun olub. Ardınca Hərb Akademiyasına daxil olan Nazim bəy 13 avqust 1910-cu ildə bur-

ni üçüncülüklə bitirib. 13 fevral 1911-ci ildə könüllü olaraq Yəmən cəbhəsinə yollanıb, 3 il orada xidmət etdikdən sonra vəzifəsinə Ruminiyada davam edib.

Ruminiyada böyük hərbi şücaətlər göstərən Nazim bəy müttəfiq Osmanlı və Almaniya dövlətlərinin medalları və nişanları ilə təltif edilib, minbaşı rütbəsinə yüksəldilib. Ardınca 1916-ci ildə Makedoniya cəbhəsinə göndərilən Nazim bəy, burada da uğur qazanıb, hərbi medallara layiq görülüb.

Makedoniyadan İstanbula qayıtdıqdan sonra isə ona daha bir tarixi vəzifə tapşırılıb: Bakını erməni, rus və ingilislərdən azad etmək. Nazim bəy Qafqaz İslam Ordusunun qərar-gah rəisi təyin edilib.

Beləliklə, o, əvvəlcə Gəncəyə, da-ha sonra Bakıya gəlib.

Nazim bəyin Gəncəyə gəlişi haqqında "Hümmət" qəzeti yazırıdı: "Nazim Paşa qabaqca Gəncəyə gələrək camaat tərəfindən təntənəli surətdə istiqbal edilmişdi. Vağzaldan şəhərə kimi xalçalar döşənərək hər yerdə izdiham var idi. Musiqi dəxi çalınırdı".

Komendant təyin olunduqdan sonra Nazim bəy Bakıda asayışı, əmin-amanlığı qoruyub, Azərbay-can türklərinin sevimlisini ünvanını

Dilqəm ƏHMƏD

qazanıb. Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü, mühərrir Əhməd Həmdi Qaraağzadə mühacirətdə ikən "Yeni Kafkasya" jurnalının 24-cü sayında "15 sentyabr 1918" adlı məqaləsində o günləri belə xatırlayırdı: "İslam ordusu komandanı Nuru paşa hazırları sevimli siması ilə Bakıya girərkən minlərlə xalq ona qəlb-dən və vicdani-millidən qopan hörmətlə baş ayır, digər tərəfdən vüqarlı və ciddi duruşu dərin bir etimad təlqin edən göz-ləriylə Mürsəl paşa da sürəkli alqışlarla qarşılanır, böyük fədakar və qəhrəman vətənpərvər şəhid Nazim bəy də əl üs-tündə gəzdirilir, bütün türk ordusu xal-qın minlərlə alqış tufanıyla türk oğlu türk vətənini, Bakını ziyarət edirdi".

Nazim bəyin Bakıdan sonrakı həyatı

Osmanlı dövləti Mudros müqavili-sini (30 oktyabr 1918) imzaladıq-dan sonra Qafqaz İslam Ordusu və onun komandanları Qafqazı tərk etməli olub. Nazim bəy bu dəfə Mustafa Kamal paşanın başlatdığı milli mücadiləyə qoşulmaq məqsədilə Anadoluya gedib. O, Anadoluda yu-nanlara qarşı mücadilə aparıb, xila-fət tərəfdarlarının qaldırdığı üsyana-klärın yatırılmasında rəşadət göstərib. I və II İnönü savaşlarında iştirak edən Nazim bəy 15 iyul 1921-ci ildə yunanlarla döyüsdə şəhid olub.

Nazim bəyin dəfnı

ÖZBƏK YAZIÇI-DRAMATURQU QOŞQAR NƏRQABİLLƏ SƏMİMİ SÖHBƏT İŞİĞINDA

Müasir özbək ədəbiyyatının tanınmış ədəbi simalarından biri də publisist, yazıçı, şair, dramaturq, Özbəkistan Yazıçılar Birliyinin üzvü Qoşqar Nərqabildir (Kuçkor Norkobil, Qo'chqor Norkobil).

1992-ci ildən Daşkənd Milli Universitetinin jurnalistika fakültəsində ali təhsilini tamamlaşdıqdan sonra müxtəlif qəzet və jurnallarda müxbir işləmişdir – "Türküstən", "Özbəkistanın səsi", "Xalq sözü" qəzetlərində və "Səadət" jurnalında işləmişdir. Hazırda Özbəkistan Respublikası Ədəliyyə Nazirliyinin "İnsan və qanun" qəzetinin baş redaktoru vəzifəsində çalışır. Özbəkistan Respublikası Dövlət və Cəmiyyət Quruculuğu Akademiyasının məzunudur (2004-2005).

Qoşqar Nərqabil yaradıcılıq aləminə 80-ci illərin sonlarında gəlmışdır. O, elə ilk qələm tacrübələrindən - "İntiqam", "Əsir", "Qan", "Çayın arxasında ağrı" hekayələri ilə imzası çox tez məşhurlaşdı. "Çayın arxasında ağrı" hekayəsində həyatı hadisələr böyük ustalıqla təsvir edilib. Əfqanistan torpaqlarında əsgəri xidmətdə (1986-1988) olarkən gözləri ilə gördüyü, başından keçən ağrı və faciəvi günləri müəllif məharətlə ifadə edə bilmışdır, Oxuları arasında əl-əl gəzən bu əsər (bir neçə dəfə 50.000 tirajla nəşr olunmuşdur) 1996-ci ildə Respublika Gənclər Təşkilatının "Osman Nasir adına mükafat"ına layiq görülmüşdür.

Qoşqar Nərqabil "Ovcumdaki qırmızı lala", "Xasiyətli dünya", "Pəncərədəki çıçək" adlı şeir və "Çayın arxasında ağrı", "Gülüb dayan, sevdiyim", "Günəş kim oyatdı?", "Gözlərini görməyə gəldim", "On səkkizə girməyən "mən" var", "Əfqanistan: 2-ci rora" və daha bir çox nəşr kitablarının müəllifidir. "Göy üzündəki sırr", "Bu yerlərdə həyat başqadır", "Yer yarılmadı", "Ürəkdəki yük", "Yeni il gecəsinə", "Səmadıl", "Nazi... Nazigül", "Mənə pul gəldi", "Döyüş", "Zaman", "Bir durda çörək", "Ömür şamindəki nur", "Tipik heykəl", "Yaz günlərinin birində", "Dost

kimdir?", "Nüsxə", "Artist", "Günəş mənə gül uzatdı", "Ertəsi gün bazar ertəsi idi", "Ana", "Döyüşün üzü" və sair hekayələrini oxucuları maraqla qarşılamışdır.

"Talein sınaqları", "Günəşin sən oyadırsan", "İşiq kölgədə qalmaz", "Uğur biz tərəfdədir", "Suyu görmədən arxi keçmə", "Yerindən uzağa getmə" adlı dram əsərləri paytaxt və vilayət, hətta xarici ölkə teatrlarında səhnələşdirilmişdi.

Qoşqar Nərqabil ədəbi aləmdə olduğu 30 illik fəaliyyəti müddətində ustad sənətkar kimi özünəməxsus yer qazana bilmışdır. 2001-ci ildə "Özbəkistanda xidmət göstərən jurnalist", 2017-ci ildə "İlin dramatur-

qu" fəxri diplomlara layiq görülmüşdü. Bu yazıda bir-bir sadalamasaq da, yazıçı-dramaturq müxtəlif illərdə, xeyli sayıda mükafat və nominasiyaların qalibi kimi fəxri yelər qazanmışdır.

2018-ci ilin 23-26 noyabr günlərində Tailandda "Avroasiya - 2018" VII beynəlxalq ədəbiyyat festivalına Özbəkistandan iki nəfər laureat seçilmişdi. Bir ailədən iki nəfər: Qoşqar Nərqabilin mühabibə mövzusunda yazdığı "Biz döyüsdən qayitmadıq" povest və silsilə hekayələri Tailandda keçirilən "Dünya generalları sülh üçün" beynəlxalq assosiasiyanın "Dünya xalqları arasında sülh və həmrəylik sahəsindəki

yüksek fəaliyyətinə görə” nominasiyasına layiq görüldü. Həmin məclisdə yazıcıının həyat yoldaşı, “Şöhrət” medallı şairə, publisist, dramaturq, tərcüməçi Xasiyət Rüstəmə poeziya sahəsindəki nominasiya – “Kəpənək mahnısı” mükafatı təqdim olundu.

- Qoşqar bəy, ilk bədii əsəriniz hansıdır, və ya ilk əsərinizi kimə söylədiiniz?

– İlk ciddi əsərimi – “Çay arxasında ağı” döyüsdən dönen dənən sonra yazmağa başladım. Sonra yaza bilmədim və aradan bir il ötdü, amma hər şey olduğu kimi fikrimdə idi. Ürəyimdən daş kimi asılmışdı, ağırlıq edirdi. Sonra hiss etdim ki, yazacağım şeyin ahəngini, ritmini tapa bilmirəm. Bütün gördükərimi heç bir dəyişiklik etmədən, olduğu kimi yazmaq istəyirdim. Amma bu asan deyildi. Ernest Hemingwayın “döyüş dəhşətlərini yazmaq çox əzablı işdir, cinki gerçəklilik həmişə insana əzab vermiş” – dediyi düşüncəsinə anladım. Elə həmin il oğlum doğuldu. İyirmi üç yaşım var idi. Bir çynnimdə yazmaq ehtiyacı ilə çabalayan ağırlıram, digər çynnimdə isə ailə həyəcanlanıram vardi. Mən bu yükü də daşımışa məcbur idim. Ürəkdə yük, çynnimdə yük və əlimdə körpə oğlum... Sinəmi masaya söykəyərək yazirdim. Bir əlimdə oğlum ilə dayanmadan yazdım. Cünki yazmaq yoluńu tapmışdım – ritmi tutmuşdum. Ona görə də heç bir şey məni dayandıra bilməyəcəkdi. Əsəri bitdi və mən onu mərhum ustam, Özbəkistanın xalq yazılıcı Ötkür Haşimova apardım. O gördü, bəyəndi və baş redaktoru olduğu “Şərq ulduzu” jurnalında dərc etdi. Əsərimi hamı bəyənmişdi. “Şərq” nəşriyyatı kitabımı 50.000 tirajla bir neçə dəfə nəşr etdi.

- Şeir yazmaq maraqlıdır?

– Şeir haqqında bir söz deməyə həmişə çətinlik çəkmışəm. Amma, nədən? Əslində ədəbiyyata ilk gelişim şeirlə olub. İlk kitabı da şeirlər toplusu olub. Sonra gördüm ki, insanı, onun həyatındaki kiçik-böyük şeyləri təkcə şeirdə izah etmək olmur. Şeir tam fərqli bir şeydir. Bəzən qəlbimin dərinliklərində özümə də məlum olmayan səslər, səs olaraq qəribə sözləri hiss edirəm. Bax, onlar şeirdir. Mən heç vaxt yazımasına bu gün şeir yazacağam deyə oturmoram. Və şeir yanan Qoşqar dram yanan Qoşqar deyil. Bu hal mənim üçün sirdir. Doğrudan da şeir bu, ya da odur” – belə deyilən bir şey yoxdur.

Məncə, pis şair deyiləm. Dərc etdirmədiyim yaxşı şeirlərim çoxdur. Nə yazmışsama, ürəyimcə yazmışam, sevdim, sevdim, özümü öldürdüm və hamisini yazdım ...

- Şeirdə deyə bilmədiyiniz hansı nüansları hekayədə demək ehtiyacını görürsünüz?

– İndicə dedim ki, şeir tam fərqli bir şeydir. Səhnə üçün yazılış əsər isə tam fərqli dünya. Dramda yazılıçı xəyalpərəst olsa da, bir az da realist olmalıdır. Şeir səndən xəyalpərəst olmayı tələb edir. Cünki şeir bu gizli prosesdir və o xəyal gücü ilə anlaşırlı. Dram isə zəka ilə, ağıl ilə hissedilməli, ürək ilə dərk ediləcək bir şeydir. Mən xəyalımda doğulmuş vaqələri şeira elavə etsəm o xəyalı dünyadakı gercəkçinin gündəlik notlarına bənzəyə bilər. Bu da olsun, amma insanda müxtəlif hallar ola bilir. Birindən nifrət edirəmsə, onu şeir olaraq yaza bilərəm, amma şeirdə ondan nə üçün nifrət etməyimi yaza bilmirəm. Səbəbi isə daha

geniş səhifələrdə - əsərdə özünü göstərə bilir.

Dram əsərində hər şey əhəmiyyətlidir. Dramaturq bütün dünyayı səhnəyə yerləşdirəcəm, - deyərək deyə işə başlayır. İstedadlı yazar ola bilərsən, amma səhnəyə aid xüsusi detalları bilmirsən, ona görə yazmasan daha yaxşıdır. O görə də dərk edirəm ki, gərək səhnənin bütün sırlarını biləsən. Səhnə - həyat meydani, oyunda bu səhnədəki gerçək həyatın əksidir. O hərəkətləri sevir. Xarakterlərin sözləri, hərəkətlər arasında tamaşaçıya açılması, anlaşılıqlı verilməsi dramaturqun əsas işi olmalıdır.

- Qoşqar bəy, səhnə əsəri bir az maraqlı və iki insanın iş başında olduğu təəssüratını yaradan bədii əsər növüdür; I insan – dramaturq kimi əlində qələm işlədirsiniz; II insan – sanki baş verən hadisələrin dirijorudur. Bu iki işi eyni vaxtda görmək dramaturq üçün çətin olmur ki?

– Dramaturq eyni zamanda aktyor və tamaşaçı olmalıdır. O bir tamaşa haqqında düşünərkən, onun beynindəki səhnədə obrazlar bir-bir canlanacaq və bu obrazların hamisi müəllifin özü olacaq. Gerçəkdən də dramaturq bir dirijordur. Yazdığı şey isə simfoniyadır. Hər bir obrazın psixologiyası üzərinə çalışarkən, özünü psixoloq olaraq hiss etməlidir. Təbii ki, bunları hasilə gətirmək asan olmur. Amma asan olan bir iş də yoxdur. Şair duygulara, yazılıcı düşüncələrə tabe olur. Amma dramaturq olmaq üçün sən duyğu və düşüncələrin idarəcisi olmahisan. Eynilə bu idarə etmə qabiliyyəti çətinliklərin ən başındadır.

- “Bir haldakı əlimdə qələm var, bəlkə dram – teatr səhnəsində də gücümüz sinayım” dediniz və sonunda qarşınızda gözəl və sevgi dolu bir mənzərə açıldı...

– Hər şey bu qədər sadə deyil. Dram əsəri yazmaq düşüncəsi o qədər tez başa gəlməz. O bir hadisədən başlayır, ancaq gərək əvvəlcə o hadisəni tapasın. Həyati, onun mənasını, edilən işləri və bu işlərin bütün çətinliklərini anlamaq lazımdır. Siz söyləyən esq dolu səhnə əsərini yazmaq üçün dramaturq dəfələrlə o ağırları hiss etməlidir.

- Yaradıcılıq gözəl və ağır bir sənət sahəsidir. Nə kimi zövq alırsınız?

– Yaradıcılıq zövqü ... bilirsınız mı nə? Yazdığım heç bir şeydən əmin ola bilmirəm

və həmin əmin olmamaq zövqü məni yazımağa məcbur edir. Ta əmin oluncaya qədər yazacaqsınız. Eyni bu işlər içində yorularaq bir an istirahət özü zövq deyilmə? Yazırsan, yazırsan və birdən-birə dayanaraq “əslində, mən nə iş görürəm?” - deyə özünəsual verəcəksən. Bax, həmin an öz cavabından gerçək yaradıcılıq zövqünü hissedəcəksən. Yaradıcılıq duyğusu, əslində ürəyin səsidir.

**- Qoşqar bəy, Əfqanistan mövzusu...
Nədən və hansı səbəbdən bu mövzudan kitab yazdırınız.**

- Cox ağırlı sualdır. Mənim ən gözəl gəndlik illərim Əfqanıstandakı faydasız döyüşlərdə keçdi. Oralarda yüzlərlə gənc yoldaşlarını itirdim. Biz hələ uşaq idik. Uşaqkən ölümün içənə girdik və insanın necə bir vəhşiyə döñəcəyini gördük. Xalq da, biz döyüşü əsgərlər də bu döyüşü kim başlatdığını hez zaman bilmədik. Ancaq döyüşürdük. Xatirələr insan ilə birlidə yaşayır. Mənim xatirələrim da məni hələ buraxmir. Ölüm nə, sülh nə? Bu iki sualanı cavabını tapmaq üçün yazıram. Sizə həqiqətən olmuş hadisəni deyəcəm. Axşam döyüşdən sonra əsgər yoldaşlarımlı ilə birlikdə dincəlirdik. Birdən-birə bir gülə gələrək kəmərimin kiçik polad ilgəyinə keçdi və sancılıb qaldı. Əsgər yoldaşlarım və mən

şok olduq. Əgər o gülə kəmərimin bir az aşağı yerinə toxunsayıdı, öləcəkdir. Mən Allahın var olduğunu həmin an güvəndim. Bunları yazmasam mənim üçün ölüm yaşımaqdan daha yaxşıdır. Mən hələ o xatirələri yazıram, yəni o xatirələrin içində yaşıyıram.

- Hansı janr yaradıcılığınızın ərköyüdür?

- Yazıçılıq. Cinki mən onda poetik duyguları da, dramatik düşüncələri də göstərə bilirəm.

- Bir xalqın sevdiyi – rəğbət bəslədiyi iki tanınmış sənətkar bir ailədə. Bu necə bir əhval-ruhiyyədir?

- Əslində o qədər çatın deyil. Çatın vaxtları da olur, amma biz evə gəldikmi, bütün ər-arvadlar kimi biz də sadə oluruq. Yaradıcılıq və onunla əlaqəli mübahisələrimiz ancaq iş otağımızda olur. Biz bir-birimizi anlayırıq. Sevirəm, desəm uşaqlar anlaya bilər, amma nəvələrimiz güləcək, ona görə qısaca deyə bilərəm ki, həyatının yaxşı-pis heç bir gününü Xasiyətsiz düşünə bilmirəm. Əsərlərimin ilk oxucusu da Xasiyətdir. Etiraf edirəm ki, yazdığını bəyənirsə, çox sevinirəm, yazmağa yenidən güc tapram. Mənim həyat yoldaşım istedadlı bir şair olduğu kimi, yaxşı ədəbiyyatçı olduğu

nu da etiraf edirəm. Bəzən yaradıcılıq söhbətlərimizdə mübahisələrimiz olur. Məsələn, mən Çingiz Aytmatovu xoşlayıram, Xasiyət xanım isə Frans Kafkani. Belə şeylər çox olur. Xasiyət şairdir - ürək adamıdır. Mən isə yazıçıyam və düşüncələrim ilə diriyəm. Burada insanlar deyil, ürək və zəka ilə barış etməlidir.

- Balalarınız da, daha doğrusu, Sevinc və Səmadilin yaradıcılıq aləmində uğurlarına təminat varmı?

- Təbii ki. Onların yazdıqları bizi həmişə sevindirmişdir. Sevinc də, Səmadil də Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyatlarından gözəl tərcümələr edirlər. Bu işdə mən və anaları hər zaman onlara kömək edə bilərik.

- Azərbaycan ədəbiyyatından oxuduğunuz, yaradıcılığınızna bir damcı dad qata bilmisinizmi?

- Mən Azərbaycan nəşrinə həmişə bəyənmışəm. “Dədə Qorqud dastanı”ndan tutmuş ta böyük yazıçı Anar bəyə qədər bu ədəbiyyati oxumuşam. Onlardan mən çox şey aldım və alacağam. Ümid edirəm ki, Azərbaycan nəşrinin yeni nəсли də bizi bəyəndirəcək.

**Söhbəti hazırladı:
Prof.Dr. Almaz Ülvə (Binnətova)**

Redaksiyadan: bu günlərdə Qoşqar Nərqabilin (Qo'chqor Norkobil, Kuçkor Norkobil). “Xoşbəxtliyin bazarı varmı?... (komediya) adlı kitabı nəşr olunmuşdu: Kitabdakı dram əsərini özbək dilindən tərcümə edən, eləcə də öz söz müəllifi, redaktor və nəşra hazırlanı filologiya elmləri doktoru, professor Almaz Ülvədir (Bakı, Avropa” nəşriyyatı, 2019). Kitabda görkəmli özbək publisisti, yazıçı, şair, dramaturqu Qoşqar Nərqabilin (Kuçkor Norkobil, Qo'chqor Norkobil) “Xoşbəxtliyin bazarı varmı? yaxud beş dul və bir rəis” adlı komedyası oxuculara təqdim olunur. Əsər Özbəkistanın paytaxt və vilayət teatr sahnələrində uğurla və dəfələrlə oynanılmışdır. Komediya ilk dəfə Azərbaycan dilində tərcümə olunur. Eyni zamanda “Qoşqar Nərqabilin həyat və yaradıcılığına dair etüdlərim” adlı irihəcmli giriş sözündə müəllifin yaradıcılıq yoluna nəzər salılmışdır.

Oxucuların nəzərinə!

Aylıq yayımlanan
“Birlik” jurnalını mətbuat
yayım köşklərindən və abunə
yazılışı ilə əldə edə bilərsiniz.

Tarixinə və gələcəyinə biganə qalma!

TƏSİSÇİ:

ATXƏM İctimai Birliyi
Sədr: İlham Suryay oğlu İsmayılov

Baş redaktor:
İlqar İlkin (Bayraməliyev)

Bədii redaktor:
Səadət Ramazanlı

Redaktor:
Telman Əlirzayev

Texniki redaktor:
Vəfadar Farizoğlu

Ünvan: AZ1065, Bakı şəhəri,
Həsən Əliyev küç. 10/61

Tel: (99 412) 594 21 48

Mob: (99 450) 623 26 88

e-mail: athem2007@gmail.com

web: www.atxem.az

Bank rekvizitləri:
Azərbaycan Beynəlxalq
Bankının Abşeron filialı

Kod: 805539

VÖEN: 9900001881

Müxbir hesabı:

AZ03NABZ01350100000000002944

SWIFT: İBAZAZ2X

Hesabın adı:

ATXAM İCHTİMAİ BİRLİYİ

IBAN:

AZ83IBAZ38090019441512339201

VÖEN: 1700815321

Jurnal Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyində dövlət
qeydiyyatından keçmişdir.
Reyestr №: 2557

Çapa imzalanmışdır: 20.09.2019

Tiraj: 500

Jurnalın materiallarından istifadə zamanı
istinad zəruridir. Müəlliflərlə redaksiyanın
mövqeyi üst-üstə düşməyə bilər.

Əlyazmalar geri qaytarılır. Reklam
məlumatlarının məzmununa görə redaksiya
məsuliyyət daşırıb.

“TİME-Print” Mətbəəsində çap olunub.

Jurnal 2008-ci ilin
may ayından çıxır

Oqtay Rza - 85

OLARAM

*Dünyani cüt cəzib, qoşa dolaşsaq,
Gərəyin, çörəyin, duzun olaram;
Güçə çevrilərəm uca dağ aşsaq,
Səhrada bulağın, buzun olaram!*

*Ayrılıq daş atıb qırsa qəlbimi,
Hayqırram yaralı aslanlar kimi;
Dinsə mizrabinla könlümün simi,
Ceyranın olaram, quzun olaram!*

*Dözmərəm təkliyə gərib sinə sən,
Qanadı qırılmış quşa dönəsən;
Çağır uzaqlardan dönə-döna sən -
Köməyin, diləyin, arzun olaram!*

*Eşqsız yaşamaq - yaşamaq deyil,
Vətən öyrədir ki, həm sev, həm sevil!
Desən fəsillərə, illərə çevril
Ən gözəl payızın, yazın olaram!*

*İşığam - səpələ üzüna məni,
Əbədi nur eylə gözünə məni;
Sən həyat istəsən özünə məni,
Bütün ömürlərdən uzun olaram!*

QİYMƏTİ: 2 AZN